

ERDÉLYI MUZEUM

XXII. kötet.

1905.

2. füzet.

A csángó nép és csángó név eredete.

(Első közlemény.)

Nem új, de nagyon találó megfigyelés, hogy a székelyek eredetének kutatása egyidős a magyar történetírással. Az utolsó száz esztendő folyamán szinte szakadatlanul foglalkoztatta történetíróinkat e nehéz kérdés, és ez időn belül alig mult el évtized, hogy újabb meg újabb kísérlet ne történt volna ilyen vagy olyan irányban való megoldására. Annál feltűnőbb tehát, hogy a *csángók* eredetének kérdése a legújabb időig szinte semmi érdeklődést sem keltett. A kik foglalkoztak is vele, jobbra csak mellékesen érintik, a székelyek eredetének kérdésénél mintegy jóval alárendeltebb fontosságot tulajdonítva neki. Szinte parlagon heverő talajon szántok tehát, a mikor elő akarom adni azt, a mit történelmi és nyelvészeti tudásunk mai eszközeivel a csángó nép és csángó név eredetéről ki lehet deríteni; de éppen azért remélhetem, hogy fáradságom dús eredménnyel fog fizetni. Ha pedig az elért eredmény mégsem elégíti ki teljes mértékben a multak megismerésére való vágyunkat, nyugtasson meg az az igazság, hogy a tudomány dolgában száz ábrándnál többet ér egy csipetnyi valóság.

Legalkalmasabban talán a *hétfalusi* csángókkal kezdenők meg vizsgálatainkat, mert legközelebb esnek hozzánk, tehát leginkább hozzáférhetőek. Tudja is róluk mindenki, hogy Brassó megyében lakkak, és hogy azért nevezik őket hétfalusiaknak, mert hét faluban telepedtek meg. Mind a hét falu, névszerint Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu, Tatrang, Zajzon és Pürkerec, a Barzaság nevű síkság délkeleti szélén fekszik, a tömösi és bodzai szorosok közötti vonalon. Az első négy hosszú sorban egymás végébe épült, a másik három azonban kissé odább fekszik. Ez utóbbiak nincsenek ugyan összeépítve, de mégis nagyon csekély távolságra vannak egymástól.

Mit tudunk e községek és csángó lakóik eredetéről?

Orbán Balázs, az egyedüli, a ki eddig a hétfalusi csángók történetével részletesebben foglalkozott, a csíki székely krónika alapján azt mondja (Székelyföld leírása VI. 88.), hogy 1077—1095 táján Töresvárat Sándor István nyerte el, utána felesége, Erzsébet oltalmazta, de fia a csángók elleni harcban elvesztette életét és várát is. Ez volna tehát a csángóinkra vonatkozó legrégibb adat, a melynek alapján Orbán később kún eredetűeknek mondja őket. — De minthogy a csíki székely krónikáról ma már kétségtelen, hogy XVIII. századi hamisítvány, Orbán Balásznak eredetükre vonatkozó véleménye csak pusztá vélemény, a melynek elfogadására a legesekélyebb ok se kényszerít.

Jerney János Keleti utazásában azt mondja a hétfalusi csángókról, hogy: „azon besenyők maradéki, kik II-ik András kir. az erdélyi szászok részére 1224-ben költ levelében említetnek. Praeter supradicta silvam Blacorum et Biseorum cum aquis usos communes exercendo cum praedictis scilicet Blacis, et Bissenis, eisdem contulimus; ut praefata gaudeant libertate, nulli inde servire teneantur.¹ E' sorok kéttelenné teszik besenyőknek és oláhoknak a' királyi földeken szászokkal együtt már akkoriban laktát: kikre nem mások- mint a' mondott hétfalusi csángó [így!] magyarokban ismerünk.“ (I. 120.). A Jerney idézte sorok, az igaz, kétségtelenné teszik, hogy abban az időben bizonyos erdőket együtt használtak a szászok, oláhok és besenyők, de sajnos, egy szóval se bizonyítják, hogy a hétfalusi csángók csakugyan e besenyők utódai.

Csángóink eredetére vonatkozólag történetíróink sorából tudtommal csak Jerney és Orbán nyilvánítottak véleményt. Minthogy azonban az ő állításuk semmiképen sem oszlatja el a csángók származását elfödő homályt, más úton kell megkísérelnünk a kérdés megvilágítását.

A legrégibb év, a melyre a hétfalu létezése visszavihető, az 1366. Ekkor kelt ugyanis a legrégibb hiteles oklevél, a mely

¹ Jerneyénél pontosabb szövegét lásd Zimmermann-Werner: Urkundenbuch I. 35.

e csángó falvak sorából Hosszufalut, Csernátfalut, Türköst és Zlanfalvát¹ említi.

1366-ban tehát már egészen bizonyosan megvoltak e csángó falvak, ha talán nem is mind a hét. De hogy mikor keletkeztek, arról a történettudomány — legalább ma még — egy betűnyi felvilágosítást sem adhat. De szerencsére még sem vagyunk minden segédeszköz híján a csángók történetének visszafelé való nyomozásában. Mert a hol az írott források alapján dolgozó történettudomány megtagadja szolgálatát, ott segítségünkre lehet a néprajz, s ha már ez sem kalauzolhat többé visszafelé, akkor még régebbi időkről is felderítheti a multak homályát a nyelvtudomány.

Orbán Balázs és mindazok, a kik az ő adatainak ismétlésére szorítkoznak, azt állítják, hogy a Krizbán, Apácán és Barcaújfaluban lakó barcasági magyarok és a hétfalusi csángók már a szászok beköltözése előtt is itt laktak a Barcaságban. Én ezt nem tartom valószínűnek, mert ellene szól II. Endrének 1211. évi ismeretes oklevele, a melylyel a Barcaságot a német lovagrendnek adományozza s a melyben azt mondja, hogy a Barcaság terra deserta et inhabitata, puszta és lakatlan föld, és ellene szól Vilmos erdélyi püspöknek 1213. évi levele, a melyben a Barcaságra *költözendő* magyarok vagy székelyek dézmáját a maga részére tartja fenn. De ha e két oklevél tanúsága ellenére is meg lehetne engedni azt, hogy némi csekély számú magyarság esetleg már a szászok beköltözése előtt is nomadizálhatott a Barca síkságán, akkor talán a mai Barca-Újfalu s a közelében egykor létezett, de ma már elpusztult Komlós lakói lehetnének ezeknek utódai, mert ők, a többi barcasági magyar falvak lakóitól eltérően, sohasem voltak a törcsvári vár jobbágyai. Akárhogy is áll azonban e községek eredetének dolga: a hétfalusi csángókra nézve az a határozott

¹ Ez oklevelet először Orbán Balázs idézi (Székelyf. leírása VI. 89.) s egész terjedelmében először a Brassó városától kiadott „A törcsvári uradalom jogi állapotá” (Brassó, 1882) cz. munka I. sz. függeléke közli. Mindkét helyen *Zlanfalva* a negyedik község neve, de a sorrendből következőképpen kétségtelennek tartom, hogy ez csak hibás olvasás a helyes *Bachfalva*, az az a mai Bácsfalva helyett.

meggyőződése, hogy *csak a szászok beköltözése után telepedtek mai helyükre.*

Ezt az első pillanatra kissé merésznek látszó állítást csak egyetlenegy, de nézetem szerint döntő fontosságú tényvel tudom bizonyítani. Ez a döntő fontosságú tény az, hogy a hétfalusi csángóknak nem volt szántóföldjük, (vagy csak olyan kevés, hogy itt szóba sem jöhet) és évszázadok óta kénytelenek voltak két szomszédos szász községnek, Prázsmárnak és Szászhermány-nak fölös termőföldjét bérelni.¹ A Hétfalu telekkönyvi térképének megtekintésénél első pillanatra is feltűnik az embernek, hogy e váltságos földek szinte egészen a hétfalusi kertek aljáig nyúlnak s hogy rajtuk kívül alig-alig van a Hétfalunak valami kevés szántóföldje. Ezt a sajátságos körülményt lehetetlen más-képen magyarázni, mint úgy, hogy a csángók olyan időben kerültek ide, a mikor a művelhető föld már le volt foglalva s azért kénytelenek voltak a síkság szélén, szorosán a hegyek lábán meghúzódni. Mert azt csak nem lehet föltenni, hogy birtokba ne vették volna a Barczaságot, ezt a dúsan termő gazdátlan síkságot, hanem megelégedtek volna a köves házhelyekkel és hegyi legelőkkel, ha előbb lettek volna itt, mint a szászok! Még kevésbé hihető természetesen az, hogy önként átengedték volna a jövevény idegeneknek azt a termő földet, a melyet ők az első foglalás jogán birtak volna, ha már a szászok bejöve-tele előtt is itt lettek volna!

Hogy a telepedési viszonyokból lehet következtetni a telepedés sorrendjére, annak világos példája a hétfalusi csángóknak és oláhoknak egymáshoz való viszonya.

A Brassó városától kiadott Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt cz. gyűjteményben ki vannak adva többi közt a töresvári várnak XVI. századi számadásai is. E számadásokban évről-évre névszerint fel vannak sorolva az összes családok, a melyek a census ordinariust, azaz a rendes, pénzbeli évi adót

¹ Pürkerecz, Zajzon és Tatrang 1894-ben peres útra vitték e *taksás* v. *váltságos földek* ügyét és sikerült is elérniök annyit, hogy a királyi kuria 66 forintjával megválthatónak ítelt 676 holdat, a melyért eddig Prázsmárnak taksát fizettek. A többi négy község körülbelül 1200 hold megválthatása végett most akar pert indítani Szászhermány ellen.

fizették, de ezek sorában egyetlen egy oláh név se található, holott ma a Hétfalu lakosságának jókora része oláh. 1551 óta azonban találkozunk már oláh nevű emberekkel, a kik sertések makkoltatásáért fizetnek valami csekély adót. Ha ezt a két körülményt egybevetjük, arra a feltevésre kell jutnunk, hogy az oláhok pásztorokként kerültek Hétfaluba és csak jóval a csángók után telepedhettek le a községekben. S ime, ha az oláhoknak és a csángóknak a falvakban való elhelyezését vizsgáljuk, azt a meglepő tényt tapasztaljuk, hogy az oláhok következetesen a községnek csak a hegy oldalára eső szélén laknak.¹ Valamint tehát a szászok után jövő csángók a síkság szélére szorultak, azonképen a még későbbben települő oláh pásztorok már a hegyek oldalára szorultak.

De ha ez az analogia nem is támogatná olyan erősen az én feltevésemet, azt hiszem, hogy már maga a csángók földnélküli állapota is csak egyetlen egy magyarázatot enged meg. Azt, hogy csak akkor telepedtek le mai lakóhelyükre, mikor a szászok már birtokba vették volt az összes művelhető földet, vagyis az 1211. esztendő után valamikor. Hogy az 1211 és 1366 közötti, tehát körülbelül 150 évre terjedő időközben mikor, melyik esztendőben telepedtek le, ki telepítette őket ide s milyen czélból, arról egyelőre nem lehet tudni semmi bizonyosat. Legfőlebb sejteni lehetne, hogy tán II. Endre telepíthette őket ide 1225 után, a mikor a német lovagrendet kikergette a Barczaságból, vagy talán a tatárjárás után telepíthette őket ide IV. Béla, a közeli szorosok védelmére. Ez utóbbit tartom legvalószínűbbnek, mert a Hétfalu csángói később tudvalevőleg a német lovagrendtől épített töresvári vár jobbágyai voltak, tehát közelfekvő feltevés, hogy már eredetileg is határőrök gyanánt kerültek ide. De ez mind csak többé-kevésbé valószínű sejtélem és nem történelmi bizonyosság. Bizonyos én előttem csak az, a minek elfogadására a földbirtok viszonyok kényszerítenek, hogy később telepedtek mai lakóhelyükre, mint a szászok, tehát az 1211. év után.

¹ Ujabb idő óta egy-egy meggazdagodott oláhnak van persze már a csángók sorában is háza.

A szíves olvasó most bizonyára azt a kérdést veti fel, hogy vajjon honnan kerülhettek ezek a csángók — aránylag olyan későn — mai lakóhelyükre. Én azonban kénytelen vagyok az erre vonatkozó kutatást egyelőre felfüggeszteni, a míg rendre meg nem vizsgáltuk a többi csángó telepeket is.

Hogy a brassómezei Hétfalun kívül még a gyimesi sorsban és az oláhországi Moldovában is vannak csángók, azt mindenki tudja. De azt valószínűleg csak kevesen tudják, hogy még más vidékeken is emlegetnek egyes csángó telepeket. Célszerűbbnek találom, ha előbb ezeket a kevésbé ismeretes telepeket vizsgálom meg s csak azután térek rá a gyimesi és moldvai csángókra.

A teljesség kedvéért megemlíthetem először is azt, hogy itt Brassóban három megyebeli magyar községnek, Apácának, Krizbának és Barczaujfalunak lakóit újabban ugyan kezdik szintén csángóknak mondogatni, de bizonyára csak azért, mert több, mint negyedfél évszáz óta Brassó városának közös fennhatósága alatt élvén, jó és bal sorsban osztályosai voltak a hétfalusi csángóknak. Régibb korok írói és iratai tudtommal sohasem mondják őket csángóknak. S minthogy nyelvjárásuk sem egyezik a hétfalusi csángókéval, hanem igenis azon, az Olt balpartján fekvő, egykor Fehérmegyéhez tartozott községek nyelvjárásával, a melyeknek magyar lakossága — éppen nyelvjárásuk tanúsága szerint — a két Homoród vidékének székelysége köréből húzódott délkelet felé: kétségtelen, hogy e községekben nincsen semmi keresni valónk, a mikor csángó telepek után kutatunk.

Erdélyi tudós és papi körökben meglehetősen általánosan elterjedt vélemény, hogy a nagyküüllőmezei *Halmágy* és az udvarhelymezei *Zsombor* lakói is csángók. Azoknak mondják őket még Kriza János és Steuer János is, a székely nyelvjárásoknak mindeddig legérdemesebb kutatói. (Vadrózsák függeléke és Nyelvőr XXII. 345).

Vizsgáljuk meg e vélemény értékét. Nézzük meg, hogy vajjon lehet-e azt komoly okokkal támogatni vagy ezáfolni, vagy talán ez is csak olyan pusztá állítás, a melyet, ha tetszik, elhiszünk s ha nem tetszik, nem hiszünk? Minthogy ma se

Halmágy, se Zombor lakói nem mondják magukat csángóknak, eleve természetesen inkább az utóbbira volna hajlandó az ember.

Az első lépés, a melyet Halmágy multjának megismerése érdekében teszünk, arra az eredményre vezet, hogy e községnek már 1211 előtt is léteznie kellett, mert már meg van említve II. Endre királynak azon oklevelében, a melylyel a Barczaságot a német lovagrendnek adományozza. Minthogy pedig a hétfalusi csángók csak 1211 után kerülhettek mai helyükre, nem nagyon valószínű, hogy a már 1211 előtt is meglevő Halmágy lakói szintén csángók volnának. Vagy viszont, ha a szászok bejövétele előtt már ott levő halmágyiak csakugyan csángók, hol voltak akkor a hétfalusi csángók a szászok barezasági telepedése előtt? Én úgy érzem, hogy Halmágnak 1211 előtt való létezése (a mi nem vonható kétségbe) és lakóinak csángó volta között ellenmondás van. A kérdés tisztázására nincsen más mód, minthogy elmegyünk Halmágyra és megfigyeljük, hogy milyen tanúságot tesz ez ügyben a nép nyelvjárása.

A halmágyi nyelvjárás a székely nyelvjárások sorába tartozik. Hangtani, alaktani és mondattani sajátosságainak legeslegnagyobb része a Székelyföldön is szerte hallható. Van azonban a halmágyi nép nyelvének négy olyan sajátossága is, a melyek nem általános székely vonások, hanem a Székelyföldnek csak bizonyos részein hallhatók. E négy sajátosság a következő: 1. Az *ö* hangnak a köznyelvitől eltérő azon használata, a melyet *ö-zésnek* szoktunk nevezni. Az az bizonyos esetekben (a melyeknek részletezése nem tartozik e helyre) *ö-t* ejtenek a köznyelvi *ë* helyén. Pl. *édés* helyett *édös*, *szeretém* helyett *szeretöm*, stb. 2. Köznyelvi *a* helyett rövid nyílt *ä* hangot ejtenek, ha a közvetlenül utána következő szótág magánhangzója *ä*. Pl. *anya*, de: *anyám*, *kapa*, de: *kápálni*, stb. 3. Bizonyos esetekben a hosszú *é*, *ó*, *ö* hangok helyett *ié*, *óó*, *öö* kettős hangzókat ejtenek. Pl. *tél* helyett *tiél*, *ajtó* helyett *ajtuó*, *verődik* helyett *verüődik* stb. 4. A többes 3. személyű birtokos személyrag *-ik*. Pl. *házuk*, *lovuk*, *kezüik* stb. helyett *házik*, *lovik*, *kezik*.

Ha már most e négy nyelvjárási sajátosság alapján azt a kérdést vetjük fel, hogy melyik székely nyelvjárás körébe tartozik Halmágy: képtelenek vagyunk e kérdésre felelni. Mert

van ugyan olyan székely nyelvjárás, a melynek jellemző vonása az *ö*-zés és az *a* használata — ilyen a Halmágyhoz legközelebb eső, tőle északra elhúzódó nyugati székely nyelvjárás — és van olyan is, a melynek jellemző vonása az *ie uó üö* kettős hangzónak és a többes 3. sz. birt. személyrag *-ik* alakjának használata — ilyen több keleti székely nyelvjárás, köztük a hétfalusi csángóké is — de olyan nyelvjárás, a melyben együttesen meg volna mind e négy felsorolt sajátosság, nincsen egy sem. Az egész magyar nyelvterületen Halmágy az egyedüli község, a melynek ilyen a nyelvjárása. Valóságos nyelvjárás-szigettel van tehát itt dolgunk. Nemcsak földrajzi tekintetben az, mert mindenfelől szász és oláh községektől van körülvéve és jókora távolságra esik az összefüggő székely nyelvterülettől, hanem nyelvészeti tekintetben is az, mert a falvak nagy csoportjára kiterjedő többi székely nyelvjárásokkal szemben itt egy kis falunak saját, külön nyelvjárása van.

Mi lehet e különös nyelvjárási jelenség oka?

Az én nézetem szerint csakis két, eredetileg különböző nyelvjárású néptörödéeknek a századok folyamán való összeolvadása magyarázhatja meg. És minden ellentét szépen elsimúl, ha fölteszszük, hogy Halmágynek eredetileg nyugati székely, de kevés számú vagy valamilyen okból megfogyatkozott lakosságának megerősítéséül 1211 után azon csángó családokat telepítették oda, a kik a művelhető föld hiánya miatt már el nem fértek a hétfalusi csángók mai lakóhelyén. Ugy látszik, e letelepülés halvány emléke a papi és tudós körökben elterjedt azon nézet, hogy a halmágyiak csángók, valamint a halmágyi nép körében máig is élő azon naiv hit, hogy a székelyek küldték őket ide, réges-régen, még mikor a szászok beköltöztek, hogy lessék meg, mit akarnak itt a szászok és mihez fognak.

Hogy két, eredetileg különböző nyelvjárási nép együvé költözködése idők folyamán a két nyelvjárás összeolvadása útján új nyelvjárás keletkezésére vezet, arra nézve a Nyelvőrben (XXXII. 563.) már bemutattam két érdekes esetet Maros-Torda vármegyéből és Csik vármegyéből és ugyanazt bizonyítja Zsombor példája is, a melyre ezennel áttérhetünk.

Említettem már, hogy nálunk nem ritkán hallható azon

állítás, hogy Zsombor magyar lakói csángók. Hozzátehetem most azt is, hogy értesülesem szerint az erdélyi szászok körében viszont az a nézet uralkodik, hogy a zomboriak elmagyarosodott szászok. Ennek a véleménynek bizonyára az az alapja, hogy Zsombor a régi időben nem tartozott sem a Székelyföldre, sem Fehérmegyéhez, hanem a szász Királyföldre. (Ennek mai napig látható következménye az, hogy a község lakossága ág. h. ev. vallású.) Én azonban nem tartom valószínűnek, hogy a zomboriak csakugyan elmagyarosodott szászok volnának. Nem tartom pedig azért, mert ebben az esetben Zsombor csakis a szomszédos homoródvidéki székelység hatása következtében magyarosodhatott volna meg, tehát nyelvjárásának teljesen olyannak kellene lennie, a milyen a két Homoród vidékéé. Már pedig e székely vidék nyelvében megvan ugyan az *ö-zés*, mint Zsomborban, de hiányzik belőle három olyan magyar nyelvjárási sajátosság, a mely Zsombor nyelvében megvan. Ha tehát a zomboriak — legalább túlnyomó nagy többségükben — nem lehetnek megmagyarosodott szászok, akkor magyaroknak kellett lenniök már akkor is, a mikor a Királyföldre telepedtek s a további kérdés már csak az, hogy honnan kerültek mai helyükre.

Zsombor nyelvének jellemző nyelvjárási sajátosságai az *ö-zés*, az *ä* használata, a többes 3. sz. birt. személyragnak *-ik* alakja és a szomszédos *sz* vagy *z* és *j* hangok helycseréje. Ez utóbbi azt jelenti, hogy pl. a régi *hoszjú* (ma: hosszú), *aszjú* (ma: asszú és aszú) helyett *hojszút*, *ajszút* mondanak, régi *vondozják* (ma: vondozzák), *hozja* (ma: hozza) stb. helyett *vondojszák*, *hojsza* stb. hallható.

Ha e nyelvjárási sajátosságok alapján meg akarjuk állapítani, hogy melyik székely nyelvjárás köréből telepedtek a zomboriak mai helyükre, ismét lehetetlenség előtt állunk. Mert nemcsak, hogy nem ismerünk eddig magyar nyelvjárást, a melyben egymás mellett meg volna e négy sajátosság, sőt ezek összes eddigi tapasztalataink szerint kizárják egymást s ha Zsomborban, ebben az egyetlen egy faluban mégis egymás mellett találjuk őket, akkor ezt ismét nem magyarázhatjuk másképen, mint úgy, hogy lakossága két különböző helyről került. Még pedig egyik része, melynek nyelvét eredetileg csak az *ö-zés* és az *ä* használata jellemezte, bizonyára a Keresztúr környékén élő

nyugati székelység köréből szakadt ide, másik része pedig, a mely a *hojszu*-féle alakokat és az-*ik* ragot hozta magával, a csiki székelység, vagy a hétfalusi csángóság sorából való. Mert e két sajtáság csak e kettőnek nyelvjárásában van meg. Mint-hogy pedig a zomboriak csángó voltának némi emléke nap-jainkig fenmaradt, valószínűbbnek látszik, hogy az utóbbiak sorából valók. Lehet, hogy éppen akkor kerültek Zsomborra, mikor a halmágyi csángók Halmágyra. S minthogy a hétfalusi csángókról tudjuk, hogy Töresvárának várjobbágyai voltak, talán nem egészen véletlen találkozás, hogy egykor a halmágyi dombon is vár állott,¹ Zsombornak pedig még ma is épen áll régi vára.

De még azt is valószínűvé tudom tenni, hogy ez a két különböző helyről való zombori telepedés nem egyszerre történt, hanem két különböző időben.

Pesty Frigyesnél (Eltűnt régi vármegyék, II. 47.) a következő érdekes adatot találtam: Sükösi Gáspár a XVI. sz. elején... Sombor falu egy részének és egy kőhalmi ház birtokába erőszakkal behelyezkedett. A szászok ezért 1502. évben a királynál panaszt emeltek, de nem nagy eredménnyel, mert a pört 1506. évben ismételték. A Sükösi-féle sombori birtokok vármegyei föld lettek és mai napig Fehérmegyéhez tartoznak.²

Nyilvánvaló dolog, hogy Sükösi újonnan szerzett földbirtokát nem művelhette egymaga. Napszámosokat, mezei munkásokat se fogadhatott e célra, mert ilyenek abban az időben, ezen a vidéken nem voltak. Nem marad tehát egyéb feltevés, mint az, hogy Sükösi a földműveléshez szükséges (régii vagy újonnan szerzett) jobbágyait máshonnan hozta új birtokára. Máshonnan azért, mert a Királyföldön lakó, szabad zomborinak nem lehetett oka Sükösi jobbágyává állani. Én csak ezen okoskodás révén is kétségtelennek tartom, hogy Zsomborban a XVI. sz. első éveiben a Sükösi-féle birtokszerzéssel kapcsolatban

¹ V. ö. II. Endre 1211. évi oklevelében is: *meta huius terrae incipit de indaginibus castri Almage*. Werner Zimmermann, I. 12.

² Pesty könyvének megjelenése idejében Zsombor e része valójában már nem tartozott Fehérmegyéhez, mert az 1876. évi megyerendezés alkalmával az egész községet Udvarhely megyéhez csatolták.

újabb telepedésnek is kellett történnie. A kételkedést azonban végleg eloszlatja az a körülmény, hogy Zsomborban a határnak és a falunak egy részét (lehet rajta vagy 30 ház) a nép még ma is *megyének* mondja. Ez nem vonatkozhatik másra, mint az egykor Sükösdí-féle birtokra és a rajta levő jobbágy telkekre, mert ezeket, mikor nemes ember kezére kerültek, természetesen Fehérmegyéhez csatolták. Sőt minthogy a Sükösdí-családnak kimutathatólag a kisküküllőmegyei Teremiben voltak ősi birtokaik, aligha hozhatta jobbágyait a messze Hétfaluból vagy akár Csíkmegyéből; sokkal valószínűbb, hogy az a csoport került vele Zsomborra, a mely nyelvjárásának tanúsága szerint a nyugati székelység köréből való. A kétféle települők régebbi rétegét tehát a csángó csoportban kell látnunk. Hogy milyen úton-módon került ez a csángó csoport a mai Zsombor helyére, azt el tudom magamnak képzelni s erre még vissza is fogok térni a csángó név magyarázata alkalmával, de hogy milyen úton-módon kerülhettek az első települők a szász Királyföld politikai kötelékébe, erre a nem kevésbé érdekes kérdésre, sajnos, még csak sejtelemmel se tudok válaszolni.

A Halmágyról és Zsomborról szállongó hit nyomában, hogy lakói csángók, megvizsgáltuk e két község nyelvjárását és határozott hétfalusi csángó sajtáságokat találtunk benne. Önkénytelenül felmerül most már az a kérdés, hogy találhatók-e a Székelyföld más vidékein is a Hétfaluéval megegyező nyelvjárású sajtáságok?

Igenis, találhatók.

A hétfalusi csángó nyelvjárás sajtáságaiból már megemlítettem az *ie, uó, üő* kettőshangzókat, a szomszédos *sz, v, z* és *j* hangok helycseréjét és a többes 3. sz. birt. személyragnak *-ik* alakját. De ezt a nyelvjárást nemcsak ezek a sajtáságok jellemzik, a melyek a csángóknak más eredetű lakossággal való vegyülése daczára Halmágyon és Zsomborban máig is fennmaradtak, hanem jellemzi még az is, hogy a *-val, -vel* rag *v*-je nem hasonúl a megelőző mássalhangzóhoz. Tehát pl. *kézvel, házval* hallható a köznyelvi *kézzel, házzal* helyett. És van nyoma annak is, hogy az *a* hang megelőző *á* hatása alatt *o*-vá változik. Az idősebb nemzedék nyelvében pl. *lába* helyett *lábo, jár-*

tam helyett *jártom*, *másnak* helyett *másnok* stb. hallható még ma is. Mikor pedig a csíki székely nyelvjárás tanulmányozása kedvéért faluról-falura vándorolva, bejártam egész Csikmegyét, azt találtam, hogy ez az öt nyelvjárási sajtáság egytől-egyig megvan a csíki községeknek egy Szereda körül elterülő összefüggő csoportjában is. E községek a következők: Menaság (Potyond tizeddel), M.-Ujfalu, Szentgyörgy, Bánkfalva (Kotormány tizeddel), Szentkirály (Kencseszeg és Poklondfalva tizedekkel), Zsögöd, Taplocza, Várdotfalva, Csobotfalva, Pálfalva, Csomortán, Szentlélek és Mindszent. Közéjük tartozott eredetileg bizonyára Csíkszereda is, de eredeti nyelvjárása városi jellege miatt ma már nem észlelhető zavartalanul.

Mint hogy az a feltevés, hogy mind e nyelvjárási sajtások egymástól függetlenül is kifejlődhetnek egyrészt e csíki községek, másrészt a hétfalusi csángók nyelvében, teljes lehetlenség: e feltűnő megegyezés csakis a két csoport őseinek egykori együttéléséből, egy törzshöz tartozásából magyarázható. Habár tehát az előbb felsorolt csíki községek lakóit tudtommal se ma nem mondják, se régebben nem mondták csángóknak, azért ők és a hétfalusi csángók minden bizonynyal olyan édes atyafiak, akiknek ősei valamikor elszakadtak egymástól; olyan régen, hogy már meg is feledkeztek a rokonságról.

Ebből valaki már most könnyen azt következtethetné, hogy a csángók tulajdonképen nem egyebek, mint csíki székelyek.

Az én nézetem más. Nem hiszem, hogy a csángók csíki székelyek volnának, mert jó okaim vannak annak állítására, hogy eredetileg az említett csikmegyei községek lakosai sem voltak csíki székelyek, hanem csak az idők folyamán váltak azzá. Ezt a meggyőződést ismét nyelvjárásuk és földbirtokviszonyaik vizsgálása ébresztette bennem. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy az a csíki székelység, amely az említett 13 községtől délre és északra lakik, másféle, az előbbiektől határozottan eltérő nyelvjárást beszél; a 13 község tehát közbeékelődött és elválasztotta egymástól a Szentkirálytól délre és Taploczától északra lakó, egyforma nyelvjárást beszélő, tehát ugyanegy törzshöz tartozó székelységet. De vajjon a kétféle nyelvjárású

csíki székelyek közül melyik csoport volt a régibb, az első foglaló. Az-e, amely az alsíki és felsíki termékeny síkságot foglalta le magának, vagy az, amely a hegyek közé, szűk völgyekbe, hegyoldalokra, vagy legjobb esetben a két termékeny síkság szélére szorult?

A gazdaságtörténelmi kutatás számos analog eset vizsgálatából már rég megállapította, hogy eltérő nyelvjárás és eltérő földrajzi elhelyezkedés találkozó esetében mindig az a csoport a későbbi települő, a melynek már csak a rosszabb föld jutott. S ha az érdeklődő olvasó előveszi a táborkari térképet, vagy bár Csikmegyének a Pallas-lexikonban található térképét és elfogulatlanul vizsgálja a szóbanforgó 13 község fekvését: bizonyára ő sem juthat más eredményre.

De ha sikerült kideríteni, hogy a csángók és a Csíkszereda körül fekvő néhány község lakói eredetileg egy törzshöz tartoztak, s hogy csak aránylag későn kerültek mai helyükre, mindenesetre a csíki székelyek és a barezasági szászok letelepedése után: nem lehetne-e talán azt is megállapítani, hogy honnan kerültek ide, hol volt előbbi lakóhelyük?

Tavaly még nem mertem volna e kérdésre semmiféle választ sem adni, de most, hogy a múlt nyáron személyes tapasztalatból megismerhettem a Háromszék megye keleti síkságán fekvő községek nyelvjárását: egészen világos előttem a dolog. Azt találtam ugyanis, hogy e nagy kiterjedésű és fölötte termékeny síkság székely lakossága háromféle nyelvjárást beszél. Az északkeleti sarkában Esztelnek körül fekvő községek nyelvjárásának legjellemzőbb sajátága a kettőshangzók teljes hiánya, az északnyugati sarkában, Peselnek körül fekvő községek nyelvét az *ei, ou, öü* kettőshangzók használata jellemzi, a községek harmadik és legnagyobb csoportja pedig a már ismeretes *ie, uó, üö* kettőshangzókat ejti. Ha elindulunk Rétyből és Egerpatak, Kisborosnyó, Feldoboly, Zágon, Papolecz, Kőrös, Kovászna, Páva, Zabola, Haraly, Gelence, Hilib, Ozdola, Szentkatolna, Csernáton, Albis, Dálnok, Maksa, Eresztevény községeken át visszatérünk Rétyre, akkor bekerítettük a községeknek azon nagy csoportját, a melyen belül mindenütt ejtik az *ie, uó, üö* kettőshangzókat. Lehetséges, hogy Rétytől nyugatra is van még egy

néhány község, a melynek ilyen a hangzórendszere, de az bizonyos, hogy a nyugati medenceze belsejében, a sepsi járás sík vidékén, tehát Kőkös, Szotyor, Kilyén, Sepsiszentgyörgy, Árkos tájékán már ismét más nyelvjárás dívik. (E két különböző nyelvjárásnak érintkező határát még eddig nem volt alkalmam pontosan megállapítani.) Az így elhatárolt csoportnak nyelvjárásában azonban nemesak az *ié*, *úó*, *űő* kettőshangzók közösek a hétfalusi csángó nyelvjárással, hanem megtaláljuk itt az összes nyelvi jelenségeket, a melyeket előbb a hétfalusi csángó nyelvjárás sajátos vonásai gyanánt felsoroltam. Kivételt csak a *hojszu*-féle alakok tesznek, a melyeknek e vidéken már semmi nyomát sem találtam, de viszont fölmerül itt egy új nyelvjárású sajátság, a melyet eddig még sehol se találtam meg a Székelyföldön, a *-va*, *-ve* határozó ragnak *-val*, *-vel* alakja. Tehát pl. köznyelvi *adva*, *ütve*, *kérve* helyett azt mondják: *adval*, *ütvel*, *kérvel*. A többi nyelvjárású sajátságok egyezése mellett azonban e két eltérés nem akadályozhat meg abban, hogy e községeknek és a már tárgyalt csángó telepeknek nyelvjárását egységesnek ne tartsuk, mert a nyelvjárások életére vonatkozólag eddig tett tudományos megfigyelések teljesen feljogosítanak annak föltevésére, hogy a *hojszu*-féle alakok valamikor itt is divatban voltak s csak a legutóbbi 2—3 század folyamán avúltak ki, valamiként a *-va*, *-ve* ragnak valamikor az erdélyi csángó telepeken is *-val*, *-vel*-nek kellett hangzania.

A mint múlt nyáron faluról-falura vándorolva bejártam Háromszék megyének ezt a keleti síkságát és számbavettem a lakosság nyelvjárásából és az egy nyelvjárást beszélő csoportok földrajzi elhelyezkedéséből meríthető tanulságokat, mindjobban kialakult bennem az a meggyőződés, hogy a csángók eredetének megmagyarázása czéljából nem kell elkalandoznunk se a kúnokhoz, se a bessenyőkhöz, se semmiféle rokon vagy nem rokon régi néptörzshöz, csak ide kellett jönnünk a Székelyföldre, Háromszéknek e keleti síkságára. A hely színén szerzett tapasztalataim s a történeti irodalom idevágó gyér adatai alapján a következő meggyőződésre jutottam.

Háromszék megyének a rétyi szoros által összekapcsolt két síkságán már tanyázott a székelységnek egy csekély számú

csoportja, a mikor megérkezett az a jóval nagyobb számú csoport, a melynek a keleti síkság volt szánva települő helyül. A már ott levő székelység tehát észak felé húzódott, a mai kézdi járás felső részébe, hogy helyet csináljon az utánuk jövőeknek s így elszakadt földrajzilag azon társaitól, a kik a sepsi járás sík vidékein maradtak s máig is ott laknak. De az újonnan érkezettek csoportja olyan nagy volt, hogy — tekintve az akkori extensiv gazdálkodást — el nem férhetett, azaz meg nem élhetett volna a síkságnak ilyen módon szabaddá vált, a mai Kézdivásárhelytől délre fekvő részén s azért néhány falura való család számára Csík megyében szorítottak helyet, más csoport számára a Barezaság délkeleti szélén, sőt két kisebb csoport elkerült a jókora távolban levő Halmágyra s a szász Királyföldön levő mai Zsomborra is. Hogy ez a megoszlás rögtön történt-e, mindjárt a legelső település alkalmával, vagy csak hosszabb-rövidebb idő múlva, a mikor a helynek szűk volta kitűnt, s hogy tervszerűen történt-e ez a kitelepülés, mintegy hatósági intézkedésre, vagy pedig rendszertelenül, az egyes csapatok kénye-kedve szerint: az erre a két kérdésre adandó feleletől egyelőre még tartózkodom.¹

¹ Abból a körülményből, hogy V. István a XIII. sz. közepe táján a kézdi székelyek egy részét az Aranyos mellékére telepítette, valószínűleg arra kell következtetnünk, hogy a Kézdivásárhelytől északra húzódott régebbi székely csoportnak is szűk volt a hely. S ha megfontoljuk azt, hogy 1. a kézdi szék egy része, t. i. Szárazpatak, Peselnek, Volál, Karatna, Kanta és Szentlélek fele, később már nem tartozott a Székelyföldre, hanem *megyei* terület volt, s mint ilyen Felső-Fehér vármegyéhez csatoltatott, 2. a községeknek *éi, őy, öü* kettőshangzókkal jellemző nyelvjárása mai napig is határozottan különbözik délkeleti székely szomszédainak nyelvjárásától és 3. Szárazpatakról biztosan tudjuk, hogy 1324-ben besenyők lakták (v. ö. Sz. O.-T. I. 39., 40. l.), kínálva kínálkozik az a magyarázat, hogy ama bizonyos kézdi székelyek innen költözködtek el az Aranyos mellékére, hogy helyükbe kevesebb igényű, vagy csekélyebb számú bessenyők kerültek, hogy e terület éppen azért lett megyei föld, mert új lakói nem székelyek, hanem bessenyők voltak, s hogy végül e községek nyelvjárásának eltérő volta is bessenyő eredetükben leli okát.

Minthogy az Aranyos melléki kézdi székely eredetű községek neveit ismerjük (v. ö. Sz. O.-T. I. 27), elsőrendű érdekességű nyelvészeti feladat volna mai nyelvjárásuk tanulmányozása és a mai kézdi nyelvjárással való összehasonlítása. Ez az összehasonlítás nemcsak azt mutatná meg, hogy 650

Azenban még itt kellene válaszolnom arra a kérdésre, hogy mikor került ez a nagy székely csoport e keleti síkságra.

Mikor Meitzen Károly, a hírneves német agrárkutató, az erdélyi szászok telepedési viszonyainak tanulmányozása czéljából nálunk járt, ellátogatott a Székelyföldre is. Több vidéken megvizsgálta néhány község telekkönyvi térképét, és egyebek közt arra az érdekes tapasztalatra is jutott, hogy a falunak és a határnak elrendezése tekintetében lényeges különbség van Csík és Háromszék között. Háromszék megye déli felén a székely falvak a német lovagrend barcasági telepeinek mintája szerint vannak alapítva s ebből egészen helyesen azt következteti, hogy a székely falvak csak a szászok telepedése után keletkezettek. (Korrespondenzblatt für ss. Landeskunde 19: 139. l.). De ez aztán minden, amit é székely csoport telepedési idejének meghatározása végett felhozhatnék. Mert nálunk, sajnos, még nem akadt senki, aki Meitzen kutatásait folytatta és az egész Székelyföldre kiterjesztette volna. Pedig ha valahol, akkor itt igaz az, hogy *periculum in mora!* Mert az egyre haladó tagosítás végképen megfoszt azon tanulságoktól, amelyeket a székely községek telek- és határrendszere a székelység letelepedésének történetére nézve esetleg szolgáltatathatna.

Igaz, hogy e községeknek szász minta szerint való elrendezése még nem bizonyítja föltétlenül, hogy a lakosság is csak akkor került Háromszékre, mert hiszen nomadizálhattak itt esetleg már századok óta, mielőtt talvakban letelepedtek és az állattenyésztésről áttértek a földművelésre, de már nagyfontosságú adat az, hogy Karácsonyi János szerint is csak 1211 után kerültek Háromszékre a mai háromszéki székelyek. Nem tudom ugyan, hogy minő alapon jutott ő erre az eredményre, mert december 5-én tartott akadémiai felolvasását most, mikor e sorokat írom, még csak a napilapok rövid kivonatából ismeremde ez az eredmény teljesen megfelel annak, amelyre én a hétfalusi csángókra vonatkozólag jutottam, hogy t. i. ők is csak 1211 után kerülhettek mai helyükre.

HORGER ANTAL.

esztendő óta mennyit változott mindegyik, hanem föltötte becses felvilágosítással szolgálhatna nyelvjárásaink változásának gyorsaságáról, vagy lassúságáról is.

A lappok Norvégiában.

(Második közlemény.)

A lappok táplálkozása.

Táplálkozás dolgában a norvég lappok három csoportja között elég nagy különbség van. És ez természetes; hiszen a nép táplálkozása szoros kapcsolatban van a foglalkozással. A nagy különbség mellett mégis észlelhető néhány közös nemzeti vonás, főképen az étkezés berendezését illető szokásokban, de részint az eledelekben is.

A nomád lappok táplálékának legnagyobb részét a rén-szarvas szolgáltatja; ilyenek a hús, vér, háj, velő és tej.

Ezek mellett fontos szerepet játszik a liszt, részint kenyér alakjában, részint pedig mint alkotó része annak a közös lapp ételnek, a melyet vizes-tejből és lisztből főznek. A húslevesbe is tesznek lisztet.

Kisebb jelentőségű a nomád lapp háztartásban a hal, ámbár nyáron a tavak és folyókban szívesen halásznak, ha a rénnyaj őrzésétől és fejésétől ráérnek. A tengerparton nyaraló nomád lappok az ottani halászsoktól szerzik be halszükségletüket.

A vadászatból általában ritkábban nyernek táplálékot.

Növényi táplálékkal kevésbé élnek, főzelékük egyáltalában nincs, hacsak ide nem számítunk néhány vadon termő növények leveléből tejbe főtt ételt. Friss réntejet, vízzel felhígítva, gyakran esznek különböző eperfélékkel keverve. Tej nélkül nem igen szoktak ilyenekkel élni. Azonban van egypár növény, melyet szívesen esznek magában is; ilyen főként az ú. n. *angelica archangelica*, közel embermagasságnyi növény, melynek gyökerét és szára belét eszik.

A legnagyobb hátránya az eredeti lapp kosztnak épen az, hogy a növényi táplálék majdnem teljesen hiányzik belőle; máskülönb a koszt tápláló, ha nem is nagyon jóízű. Fűszert a nomád lappok nem használnak, de sőt igen.

Az ételkészítésre vonatkozólag itt csak egy pár főbb vonást említek:

A húst legnagyobbbrészt főzve eszik, sült húst csak ritkán. A rénszarvas legértékesebb részeit pedig (pl. ezombját) a nomád lappok nem szokták maguk megenni, hanem eladják. A szegyet rendszeren megfűstölik, vagy megszáritják s vándorlásuknál ez egyik főeledelük. A vérből hurkát, gombócot stb. csinálnak, azonkívül az erős lapp vérlevest, melybe húsdarabokat és májat tesznek. Háját, jól megfűstölve, sütésnél használnak, levesbe is teszik, néha kávéba is, ha tej vagy sajt nincsen.

A réntejből készített sajtnak különös, erős íze van, ámbár egészen jó, csak meg kell szokni. A régi savanyú tej szintén csemege számba megy. Ősztől fogva egész télen át tartanak tiszta tejet és tejes „főzelékeket“, fagylalt alakjában, rénszarvas tomlóbe téve.

A lapp kenyér lepényféle sütemény. Lisztből, rendszeren orosz rozslisztből, és vízből sűrű tésztát gyúrnak, kézzel kinyújtják, miből aztán lapos, kb. két decziméter átmérőjű köralakú lepényt sütnek a tűzhely parázsán, vagy lapos kövön. Ez a „parázs-lepény“ frissen elég jóízű, de mikor már kihült, nem nagyon ízletes.

A nomád lapp mindennapi háztartása vizen és tejen, illetőleg vizes-tejen kívül még csak egy italt ismer: a kávé. Ezt pedig szertelenül gyakran használják. És a lapp kávé jó erős. Magát a fekete kávé ugyan korántsem főzik olyan erősre, mint itt Magyarországon, de a tejes-kávé jóval erősebb, mivel csak kevés tejet tesznek belé. A cukorral a lapp éppen úgy bánik, mint a norvég paraszt: szájába vesz egy kis darabot és úgy iszik rá kávé, a meddig a cukordarab tart.

A letelepült lappok, különösen a folyómenti lappok táplálkozása jóval változatosabb, mint a nomádoké.

A jómódú folyómenti lapp kamarája mindig el van látva rénszarvashússal, friss és szárított alakban, gyakran rénszarvas-

sajttal és más, rénszarvasból nyert élelmi szerekkel. Mindezeket a nomádokkal való szoros érintkezésüknek köszönhetik. Saját gazdaságukból kerül ki a juhhús, néha marhahús, tehéntej, vaj, juhsajt és lazac.

A folyómenti lappoknál a lazac olyanforma szerepet játszik, minőt a rénszarvas a nomádoknál: t. i. ez a pénzszerzés egyik főeszköze. A nagyobb lazacokat rendszeren eladják. De marad bőven saját háztartásuk számára is. Nem adják el az egész halat, fejét és gerinczét levágják s ezeket meg a kisebb lazacokat, ők maguk használják el, frissen főzve. A nagyobb lazaczokból is legalább néhány darabot egészen a maguk számára tartanak meg. Ezekből lesz a „beszózott hal“, a mit egész éven át lehet kapni jómódú folyómenti lappnál.

A lazacson kívül másfajta halat is esznek a folyómenti lappok, sőt tengeri halat is, ha nincs messze a tenger és nem nehéz a szállítás. A tengeri halat leginkább beszózva eszik.

A vajaskenyér mindennapi étel a jobbmódu folyómenti lappoknál. A kovászos kenyér a lepény mellett mindinkább általánossá válik, főkép a lappok haladásáért lelkesülő némely norvég papné fáradozása következtében, kiktől a lappok is lassankint megtanulják a kenyérsütést. A lepény a letelepült lappoknál rendszeren nagyobb, mint a nomádoknál, 3—4 deciméter átmérőjű, gyakran nem köralakú, hanem hosszúkás, a vas-kemenczén sütik.

A tejesvízben főzött lisztes eledel a folyómenti lappoknál is gyakran előfordúl, csakhogy itt tehéntej, nem rénszarvastej szerepel. Aludttejet is igen gyakran esznek.

A növényi táplálékot illetőleg a folyómenti lappok jobb helyzetben vannak, mint a nomádok, a mennyiben burgonyát tarthatnak (a sátorban a burgonya megfagyna); de általános használatba nem jutott még náluk. Más növényi táplálék — nem számítva a lisztet — jóformán nincsen. A fent említett tejes „főzelékek“ már kimentek a divatból a folyómenti lappoknál.

Fűszerek: bors, fahéj, ánizs stb.

A kávéra nézve a folyómenti lappokra is illik az, a mit fent említettem a nomád lappoknál, csakhogy ők tehéntejjel, (illetőleg tejszínnel) iszszák. Különben a theát is, sőt a csoko-

ládét is ismerik, ámbár csak ritkán használják s majdnem kizárólag úri vendégek kedvéért.

A tengerparti lappok kosztjában a hálnak jut a főszerep. A hal mellett a kenyér meg a lisztpép a legfontosabb. Tehát nagyban ugyanaz a viszony, mint a nomád lappoknál, azzal a különbséggel, hogy a rénszarvas helyét a hal pótolja.

Hús, tej és vaj általában sokkal kevesebb a tengerparti lappoknál, mint folyómenti testvéreiknél. Aránylag bőven van náluk juhhús, de a marhahús és rénszarvashús kevés. Megjegyzendő, hogy borjúhúst a tengerparti lappok, mint a lappok általában, nem esznek szívesen. A borjúkat inkább eladják, megtörténik az is, hogy egyenest eldobják. Disznóhúst szívesen esznek, de drága nekik. Maguk nem szoktak disznót tartani.

Tengeri állatok, fóka, czethal, delfin húsát is megeszik, de csak más étel hiányában. Némely tengeri madarat is megessznek. A vad húst, pl. a nyulat és hófoglyot, ők, mint általában a lappok mind, nagyon szeretik, de csak ritkán jutnak hozzá és akkor is inkább eladják, mert ez nekik drága eledel.

A tejet legnagyobb részt aludttej alakjában eszik. Különböben sok mindenféle ételre használják, hogy csak egyet említsek, a tejet sziruppal összekeverve is eszik. Sajtot csak juhtejből készítenek s azt majdnem kizárólag arra használják, hogy a kávéba teszik.

Kenyerük nagyobbbrészt lepényféle, de sok helyen kovászos kenyeret is használnak. A közönséges, orosz rozslisztból és vízből készített lepényen kívül van több, ritkábban használt kalácsfajta: vér-kalács, vérrel csinálva víz helyett; agyvelő-kalács, rénszarvas vagy juhagyvelőből és lisztből készített sütemény (ezt a kettőt a nomád lappok is használják); halikra-kalács (halikrából és lisztből), kovász-kalács (kovászos tésztából). A vér-kalácst, agyvelő-kalácst és halikra-kalácst inkább csemegének, mintsem rendes ételnek tekintik.

Még több különös nyalánkságot jegyeztem fel a troldfjordeni lappok közt jártamban. Curiosumképen felemlíték egy néhányat.

Első sorban említendő a sok különféle „halhurka“, mely abból áll, hogy a kimosott halgyomrot megtöltik halmájjal, liszttel, darával, bogóval vagy növényi levelekkel stb. és megfőzve szeletekre vágják és kenyér nélkül eszik.

A halfejet is megfőzik, a csontokat kiszedve összegyúrnák halzsírral s megsózva kenyérral eszik. Friss halzsírt és darát főznek vízben és tejjel eszik. A száraz juhsajt (esetleg darával), vízben főzve, karácsony esti eledel volt régebben. Most már nem használják, helyette kávéat isznak.

Egyáltalában a kávé sok régi lapp nyalánkságot pótol. A tengerparti lappok ép úgy szeretik, mint a folyómentiek, meg a nomádok. A kávé mellett azonban néhol theát is használnak, részint különféle thea-pótléket is (vadon termő növények leveleit). A növényi táplálékra és fűszerre nézve a folyómenti lappokról mondtak a tengerpartiakra is állanak.

Fölösleges talán említeni, hogy a tengerparti lappok közt sokan vannak, a kik étkezés dolgában is a norvég halászok és parasztok példáját követik. Ez az ételneműek tekintetében, de még inkább az étkezést és az evés idejét illető szokásokban nyilvánul. Ebben a tekintetben a tulajdonképeni lapp szokásokat igen könnyű megállapítani.

Lapp szokás szerint az evés nagyon primitív módon történik. Vagy többen együtt ugyanazon tálból, illetőleg tányérből vagy pedig egymás után esznek. Külön tányér az egyes személyek számára nincs. Villát nem használnak, csak kést (mindenki saját kését) és a tűz újját. Levest és híg ételt kanállal esznek, gyakran mindenkinek saját kanala van. Kávés csésze rendszeren több van használatban. Mikor többen esznek, vagy isznak egymásután ugyanabból a tányérből, vagy csészéből, nem szokták közben kimosni. Evés után azonban rendszeren megmossák az edényeket.

A letelepült lappok kezdetleges ebédlő asztalát már a lakásról szóló részben említettem. A főzés szép nyári időben inkább kint az udvaron, szabad tűznél történik.

A lapp főétkezés este történik. Ez szabály, melyet mindenütt és mindig megtartanak, mikor rendkívüli akadály nincsen. Nyáron azonban, mikor sürgős dolguk van, mindenki akkor eszik, mikor ideje és étvágya van. Reggel mindig kávéat isznak először. A kávé után következik rendes körülmények közt a tulajdonképeni reggeli, mely a megelőző nap estebédjének maradékából szokott állani. A déli ebéd rendszeren kisebb jelentőségű, mint a

reggeli. Délután esetleg valami ozsonafélét esznek. Délelőtt és délután is kávéznak, néha többször is. Néhány vidéken a tengerparti lappoknál egész éven át más határozott idejű étkezés nincsen, mint az estebéd és — esetleg — a reggeli, közben pedig csak kávéznak és valami keveset esznek.

A munkamegosztás a lappoknál.

Az ételkészítésnél már szembe tűnik, hogy a két nem közötti munkamegosztás más a lappoknál, mint a szomszéd népeknél. Megjegyzendő ugyanis, hogy a lappoknál az estebéd főzése nem a háziasszony vagy női cselédek, hanem a házigazda dolga.

Ennek a szokásnak pogány vallásos alapja van és kapcsolatban áll több régi, a nőket illető, de már elévült tilalommal, melyek arra mutatnak, hogy a lappok a nőket időközönkénti tisztátalan lényeknek tartották.

Egyéb munkában a nők vesznek nagyobb mértékben részt, mint a norvégeknél szokásos. Ez főképen a letelepült lappokra nézve áll. A nomádoknál a munka többnyire másfajta, úgy, hogy a munkamegosztás összehasonlítására kevesebb alkalom van.

Különösen a tengerparti lappoknál a nők is részt vesznek sok olyan munkában, mely norvég felfogás szerint kizárólag férfi munka: az erdőn fát vágnak, haza húzzák, felfürészelik, felaprózzák, a kaszálásban és a halászatban is részt vesznek; tengeri hínár¹ vágása kizárólag a nők munkája. A házi munkákban viszont a férfiak vesznek nagyobb részt, mint a nomád és folyómenti lappoknál; azonkívül, hogy az estebédet főzik, gyakran a kenyeret és más ételeket is ők készítik.

A folyómenti lappoknál a lazaczhalászat kizárólag a férfiak dolga. Egyéb halászatban a nők is segédkeznek. A csolnakázásban is részt vesznek. A legtöbb leány és fiatal asszony bámulatós ügyességgel tudja hajtani a különös alakú, hosszú és keskeny lapp-csolnakot. A csolnakot a lappok lefelé evezővel, felfelé pedig hosszú rudakkal hajtják. Rendesen ketten vannak a csolnakban, egyik az elején, másik pedig a végén áll és a

¹ A hínár takarmányúll szolgál. Halfejjel és szénával főzik össze vízben.

csolnakot — a part mellett, a hol nem mély a víz — rúddal taszítják. Evezésnél csak az egyik evez, a másik pedig kormányoz.

A ruha varrása (a sarut is beleszámítva) és a saru-széna készítése az összes lappoknál női munka; fából, szarvból és fémből való tárgyak készítése ellenben kizárólag férfi munka.

Vadászattal csak a férfiak foglalkoznak. Különbözik a vadászat most korántsem olyan nagy jelentőségű a lappoknál, mint régebben, — még a nomád lappoknál sem.

A nomád lappok különleges viszonyai között a munkamegosztás a következőkben nyilvánul:

A rénszarvasnyáj őrzése és fejése férfiak és nők közös munkája, nyájok őrzésétől csak a háziasszony, öreg emberek és gyermekek vannak felmentve. Ebben a munkában igen fontos szerepe van a kutyáknak. Csak a kutyák segítségével lehet a nyájat összetartani és fejtés végett haza hajtani. A rénszarvas ugyanis csak félig-meddig szelíd állat. Ha otthon van is a nyáj a kerítésen belül, a fejtésre kiszemelt rénszarvással nem lehet úgy bánni, mint a közönséges tehénnel. Minden egyes állatot hosszú hurkos kötéllel kell megfogni és a fejtés alatt kötve tartani.

A rén-levágás, feldarabolás stb. mind férfi munka. A rénvágás főképen ősszel történik (szarvasbikákat csak akkor vágnak). Különbözik egész télen át szoktak annyi rénszarvast (ökröt) vágni, a mennyi a háztartásra szükséges. Nyáron csak kivételesen vágnak egy-egy rénszarvast, tavasszal pedig soha, mert a bőr akkor egészen értéktelen. A bőr kikészítése női munka.

Költözködéskor a család minden tagja közreműködik. A téli költözködést a szánakat vonó rénökrök és a skík (lábszánkók) megkönnyítik. Minden szánat csak egy-egy ökrök húz és 5—6 ilyen ökrös szánt összekötnek sorba s az ilyen sort *raido*-nak nevezik. A *raido* első szánjában ül — vagy az első ökröt vezeti — a családnak valamelyik férfi vagy nő tagja. Kétféle szánt használnak: az áruszállításra nyitott szánkát, személyszállításra deszkával félig befedtetet; mindkettő elől hegyes, csolnakformájú.¹

¹ A nomád lappok nyári életéről érdekes leírás van magyarul dr. Halász Ignácztól a „Földrajzi Közlemények“ 1890. évi IX—X. füzetében, „Nyolcz nap a Skaltstugu-hegységben lappok közt“ cím alatt. Ez ugyan egy svéd-

A lappok typusa és jelleme.

A mint már fentebb is említettem, igen nagy különbség van a lapp néptypus és a körülalakó népek, skandinávok, finnek, oroszok között.

A lapp typust következőképen írja le a svéd tudós, dr. Wiklund K. B. „Om lapparne i Sverge“ (A lappok Svédországban) cz. könyvecskéjében, melynek anyagbeosztását ebben a cikksorozatban nagyjában követem.

„A lappok rendesen közepes magasságnál alacsonyabbak és meglehetősen gyenge testalkatúak; különösen a nők kicsinyek. Magas lapp ritkaság, ámbár néhány vidéken előfordulnak a nélkül, hogy fajkeverést gyaníthatnánk. Düben G. a lappokról írt munkája szerint a férfiak átlagos magassága 1.5 méter. A lábszár meglehetősen rövid szokott lenni; a keresztbe tett lábön ülés következtében a lappok gyakran görbelábúak. Láruk és kezük kicsiny, izomszervezetük jól kifejlődött, különösen az alsó végtagokon, — a szabadban való folytonos gyakorlás következtében. Járásnál és skizésnél kitartásuk bámúlatos; teherhordásnál is nagy a szívósságuk. A lappok rendesen soványak; a kövér lapp ritkaság. Bőrük színe világos, barna-szürkés, vagy barna-sárgás árnyalattal. Felnőtt személyek arca és keze sötétbarna színt nyer az időjárástól és szélétől, de ritkán látható náluk az a napbarnította piros szín, mely a svédeknel közönséges. A haj egyenesszalú és merev, színe rendesen barna, gyakran egészen fekete; későn őszül, a kopaszság ritka. . . . Szakáluk meglehetősen gyér, bár némely vidéken sűrű szakálú lappok is láthatók. Szemük színe rendesen sötét (fekete-barna, vagy szürke-barna), gyakran kékes, vagy szürkés is. A szem mélyen fekszik és idősebb személyeknél gyakran gyuladt és könnyes, a szabadban élés viszontagságaitól és a sátor füstje miatt; a vakság elég gyakran fordul elő. A szemnyílás keskeny és összeországi lapp faluról beszél, de nagyjában a norvég nomád lappokra is alkalmazható.

Itt csak azt említem meg, hogy a norvég nomád lappok nagyobb része nyáron rénszarvasaikkal együtt a tengerparton tartózkodik, nem pedig fent a hegyeken.

húzódott, különösen idősebb személyeknél, de csak ritkán áll ferdén. Látásuk éles, mert folytonosan gyakorolják a rénszarvasok után való figyelemmel a hegyeken. Azért a lappok rendszeren messzelátók, a rövidlátóság ritka náluk. Orruk rendszeren rövid és formátlan, gyakran széles; a sasorr ritkaság. Szájuk széles, foguk jó, bár idősebb személyeknél igen elkopott; fogfájás náluk a kávé behozatala előtt ismeretlen volt. Az áll gyakran hegyes és előre álló, a mit némely vidéken magok a lappok jellegzetes, ámbár nem szép fajsajátságának tartanak. Arczuk nagyon széles, pofacsontjuk kiálló . . . Homlokuk rendszeren alacsony és széles, felnőtt személyeknél erősen ráncos. Szép arcot sohasem láthatni. A koponya igen rövid, szélességéhez viszonyítva (brachycephal) . . .“

Túlzott állításnak tartom, hogy „szép arcot sohasem láthatni“ a lappok közt. A fiatalok között bizony akad csinos is, én láttam köztük olyan leányokat és legényeket, kiket bátran lehet szépek is mondani. Az igaz, hogy a lappok, különösen az asszonyok, igen korán megöregednek és ekkor majdnem kivétel nélkül csúnyákká lesznek.

Különben megjegyzendő, hogy Norvégiában csak a nomád lappok tüntetik fel tömegesen a tiszta lapp typust, a letelepült lappok közt ellenben igen sokan vannak, a kik embertani tekintetben nem nagyon különböznek a skandinávoktól, vagy a finnektől. Néhány vidéken az egész lapp lakosság olyan fajkeveréknek látszik, melyben az idegen alkotórész jóval nagyobb az eredeti lappnál, így például Karasjokban (folyómenti lappok) különösen a finn elem szembetűnő.

A tengerparti lappok között, a legtipikusabb lapp arcok mellett, tiszta germán vonású arcokat is láthatni és e két szélsőség között gazdag változatokban mutatkoznak a fajkeveredés különböző fokozatai.

* * *

A lapp nép jelleméről egymástól nagyon eltérő képeket rajzoltak az írók, különösen régebben, a mikor e tekintetben a legnagyobb egyoldalúság uralkodott: vagy erősen idealizálva, vagy igen kevésre becsülve nyilatkoztak a lappok jelleméről. Mostanában azonban józanabb felfogás jutott érvényre.

Az én tapasztalataim főként ugyan letelepült lappok köréből valók, de olyan vidékekről, a hol a nem-nomád lappok szoros érintkezésben állanak a nomádokkal, a kikhez nagyrészt vérségi kötelékekkel is vannak fűzve.

Általános volt az a vélemény, hogy a lappok mindig bizalmatlanok az idegen iránt, — ezt egyfelől azzal akarták megmagyarázni, hogy a lappok mindig elnyomatást szenvedtek a szomszéd népek részéről, másfelől pedig ezt is a lapp jellem rovására írták.

Az én tapasztalataim szerint a lapp bizalmatlanság nagyrészt mese. A lappok jól tudnak különbséget tenni idegenek és idegenek közt és hamar tisztába jönnek azzal, hogy kivel van dolguk és minő szándéka van az illetőnek. A jó szándékú idegent barátságosan fogadják. Ezt ugyan nem szokták mindjárt szavakban kifejezni, mert idegennel szemben illőnek tartják a tartózkodást. Az idegen iránti udvariasság és a maguk méltósága ezt egyaránt megköveteli. Azért jobban szeretnek látszólag közönyösséget mutatni, mintsem tolkodást, ha érdeklí is őket az idegen. Ezt a tartózkodó hallgatást sokan bizalmatlanságnak, vagy előzékenység hiányának tulajdonították. Pedig könnyű meggyőződni, hogy ez téves felfogás. A ki velük bánti tud, nemsokára teljes bizalmukat élvezheti. Csak mesterkéletlen barátsággal legyen irántuk az ember és az ő szempontjukból tekintse a dolgokat, de úgy, hogy ez ne tűnjék fel erőltetettnek.

A lappok véralkata inkább élénk, mint közömbös s általában közlékenyek, bár hallgatni is jól tudnak. A mindennapi életben, mikor otthon vannak és semmi sincsen, mi kedélyüket mozgásba hozná, akkor bizony nem sokat beszélgetnek egymással, különösen a letelepült lappok. A nomádoknál a hétköznapi élet is sokkal változatosabb és könnyebben akad beszéd-tárgy. Azonban ha valami történik, pl. ha vendég érkezik, akkor a társalgás élénken folyik. Ha kint vannak a szabadban, vagy pedig útatáson, akkor lehet legjobban a lappokat megismerni. Nehány napos esolnokon útatás, főként ha több esolnának van együtt, jó alkalmat nyújt erre.

Mikor vidáman lobogó tűz körül heverve fáradságaikat pihenik és a jó erős kávéból új erőt merítenek, akkor közvet-

lenül mutatják sajátosságos jellemüket. Szakadatlanul folyik a beszélgetés, élénken, hangosan, közbe-közbe víg kaczagással; vagy ha a társalgás komoly, pl. vallásos dolgokra tér, erős vitatkozásba merülnek s ilyenkor a legerősebb szavakat használják egymás ellen, de pár perc múlva megint kedélyesen barátkoznak, mintha mi sem történt volna. Ebben már az a gyerekes naiv vonás nyilvánul, mely a lappokra nézve igen jellemző. Ez tűnik fel gondolkodásmódjukban is, különösen mikor magasabb szellemi dolgokról van szó. Nem mintha felfogó képességük hiányzanék ilyen dolgok iránt, de ítélőképességük gyönges azért gondolkodásuk könnyen egyoldalúvá és ferdévé válik.

Felfogó képességük egyáltalában meglepő éles, főként olyan dolgokra nézve, melyek az ő saját kis világukba tartoznak. Útközben a lapp ezer apró tüneményt vesz észre, a miről az idegen útnézőnek sejtelve sincs. Olyan dolgokról is, melyek előtte teljesen ismeretlenek, jól tud képzetet alkotni magának, ha csak egy kicsit megmagyarázzák neki. Nagy érdeklődéssel viseltetnek a nagy világ eseményei iránt, szinte megható a tudnivágyásuk.

A lappok igen tanúlékonyak, s általában minden befolyás iránt fogékonyak. A magasabb műveltségre mégis kevés hajlandóságuk van. Gyakran tapasztalni, hogy lapp ember, a ki valamivel többet tanult, mint a többi, nevetségesen felfuvalkodott; nem tudja megemészteni, a mit tanult. A tanulás terén általában nem sokra viszik. Elég sok lapp fiatal ember kapott kiképzést norvég állami tanítóképzőben, de legtöbben csak középszerű vagy még kevesebb sikerrel végezték tanulmányaikat. Dicséretreméltó kivételek ugyan vannak, de nagy ritkaság, ha valaki folytatta tanulmányait és például az egyetemre került, úgy mint sok norvég tanítójelölt. Ez összefüggésben áll az akaraterő hiányával, mely a lappokat általánosan jellemzi.

A lappok csak kivételesen szilárd jelleműek. Sokat akarnak, de keveset visznek végbe. Ezzel együtt jár az is, hogy sokat ígérnek, de nem igen tartják meg. Különben is gyakran tapasztalni a lappoknál, hogy szavuk nem megbízható, ámbár ritkán hazudnak készakarva. Pontos információt nehéz kapni tőlük. Szeretnek e helyett határozatlan kifejezésekkel élni.

A legkevésbé vonzó vonás a lapp jellemében az irigység. Ez bámulatos mértékben elterjedt. Minden külön előnyt irigyelnek egymástól és mindent elkövetnek, hogy maguk részére juttassák, ha például valami külön keresetről van szó. Ilyenkor nem válogatósak az eszközökben. De általánosan nem lehet mondani, hogy a lappok csalárdok.

Az igaz, hogy igyekeznek a keresésre való alkalmat felhasználni, de csalárdság nélkül, bár nincs kizárva, hogy a nomád lapp a maga javára használja fel az idegen vevő járatlanságát.

Erkölcsei tekintetben a lappok egyáltalában elég magas színvonalon állanak. A hitvesi hűséget tiszteletben tartják. A házassági egybekelés azonban gyakran megelőzi a papi áldást. Törvénytelen gyermekek kevesen vannak.

A lappok nem szenvedélyesek. Szerelmi viszonyok a házasságon kívül ritkán fordulnak elő és házasságkötésnél még most is a számítás gyakran fontosabb szerepet játszik, mint az érzelem.

A családi élet rendesen békés és látszólag szeretettel telt, a szülők és gyermekek közötti viszony jó, csak hogy a gyermekek gyakran túlságosan nagy szabadságot élveznek. Curiosumképen jegyzem meg, hogy soha sem láttam lappokat csókolozni, még anyát és gyermekét sem. Másfelől a gyász esetek iránt is annyira érzéketlenek, hogy a halálesetekkel szemben is feltűnően közönyösek.

A lappok előszeretettel a szeszes italok iránt nagyon túlzott adatok vannak forgalomban. Annyi bizonyos, hogy a lapp igen érzékeny azok hatása iránt, egy pár pohár pálinka után kiköppennek a kerékvágásból és mindenféle bolondságokat képesek elkövetni. Ez magyarázza meg a „lästadianizmus“ mozgalmat, mely az utolsó években keletkezett a szeszes italok ellen.

A dohány élvezését a lästadianizmus megengedi és ritka az a lapp férfi, a ki ne pipáznék, és pedig jó erős dohányt színek; eléggé elterjedt a bagózás is. A nomád lappoknál az asszonyok közül is többen pipáznak. A letelepült lappoknál a nők ritkán dohányoznak.

V. Szolga Mihály Diáriuma.

(Második közlemény.)

A 71/a—72/b lapokon hosszabb-rövidebb latin versikék foglalnak helyet. Czímeik: *Lingua moderanda* = két sor; *Nobilis et Artifex* = három sor; *Tria mala* = három sor; *Symphonia* = négy-soros szótagjáték. Utóbbinak két sora közé írt szóvégződésék mind a két sor esonka szavait kiegészíték. Ilyenformán:

Custodi	Pat	omnipote	Domin	que poter
at	er	ns	us	um
Proteg	arbit	Astripote	Benedict	amant

Azután egy tizenkét soros darab következik *Ad Carolum Principem* czímmel, majd mintegy ötven sornyi egyéb — ugyan-csak latin nyelvű és verses — apróság jön. Legérdekesebb közöttök a részegség különböző nemeiről szóló nyolcz leoninus (72/b l.) melyeknek változatait Katona Lajos (Egy. Phil. közl. 1900. 214. l.) és Szilády Áron (Irod. tört. közl. 1901. 88. l.) is közölték. Amaz egy müncheni XV. századbeli latin kéziratból, utóbbi pedig az Egyetemi könyvtár „Castrum doloris” című XVIII. századbeli gyűjteményéből. (V. O. Tinódi: Sokféle részö-gösről.) A szóban forgó verseskönyv leoninusai nagyrészt egyez-nek ugyan az említett változatokkal, de eltéréseket is mutatnak. Az egybevetés megkönnyítése végett ideírjuk az egészet:

Bis sex credatis species sunt ebrietatis :

Ebrius est primus sapiens est alter opimus

Ternus grande vorat, quartus sua crimina plorat

Quintus luxuriat sextusque per omnia jurat

Septimus accendit, bis quartus singula vendit

Nonus nil celat, quod habet sub corde revelat,

Pocula Denus amat, Udenus turpia clamat

Et cum fit plenus vomitum faciet Duodenus.

Felix concordia: azaz: két egymásban meg nyugútt szí-vekneg tökéletesed edgjesége, t. i. T. N. T. T. vőlegény Uram Egyedűl való 's régen ohajtó szívének meg talált kedves Meny-aszonyának T. N. T. T. aszszony élete Párijában talált tsendes

Nyugodalma 's öröme, Mely-nek másokatis meg örvendeztető Hajnala ez 1700. esztendőben Junius(na)k T: napján ékesen tündöklök. (73/a—75/b l.) Tizenöt tizsoros versszakból álló vers, mely mint a hetedik stropha mondja, abból az alkalomból íratott, hogy: „T. Elek T. Borbálát (Mint szívének friss várát) Elnyerte 's már bírja“. Szépek ezek a szakok:

2. A' keserves életben
's a szomorú esetben|
Kedves segedelem,|
Mert nintsen ott siralom,
Nintsen gyászos sirhalom,|
's keserves sérelem,|
Távul jár a' *bokros jaj*,
Kevés az epesztő baj,|
Hol kettőt egymásban foglalt
Galamb engedelem.!

13. Az Egek sereginek
Az Essők tseppeinek|
Száma tudva nintsen|
Ez felett sok áldást,
Edgyik helyett ismét mást|
Eg reátok hintsen|
Mint a *Vizek fővénnye*
Melyet tart tenger örvénye|
Annyi szép áldásával
Isten bé-kerítsen.!

A szakok a verseskönyvben hat sorba vannak írva. Idézetünkben a sorok mellett álló függélyes vonalak jelzik a Diarium sorvégeit. Vénus említésén kívül a befejezés is némi keresett színt kölcsönöz a versnek (a régiéknél ez nem szokatlan). Úgy látszik, írójának nem volt kenere a versírás, vagy már idősebb ember volt, a kit kifárasztott a hosszas lantpengetés. A végén ugyanis így szól: „Elmém pennám ideje már, nyugodalmat vegyenek.“ Az idézett részben előfordul „bokros jaj“ és „vizek fővénnye“ képekre nézve l. Valectoria című versnél mondottakat. (55/b l.)

Újj hó, mely N. T. T. Aszszonynak szívére az vígasság egéből kedvessen hullott és azt örömmel be fedve, kedves neve napján az 17 etc. Esztendőben (75/b—76/b l.) Tizenhárom négy-soros strophából álló bizonyos T. Judit névnapjára írt verses üdvözet. Tizenkettedik versszaka, melyre fentebb (55/b l. és 60/a—b l.) kétszer is útaltunk, így hangzik:

Nints száma keserű *tenger fővénnyének*,¹
Nints a zápor esső le hulló tseppének,
Ki tudná neveit fáknak s föld fűvének
Ezek felett Jovát vegye szerentsének.

Porából újuló Phoenix, mely N. T. T. Aszszonynak tiszta életű kegyes szűznek a keserves bánatnak gyászos hammából kedves Neve Napján Újuló örömének tündöklő világát jelentette az 17... Esztendőben (77/a—78/a l.) A Gyöngyösire emlékeztető című vers hat tíz soros strophából áll. Ez is egy bizonyos T. Judit névnapjára íratott: Első versszaka:

¹ Erre a kifejezésre nézve v. ö. még Kőszeghy: Bercsényi házassága. Bp. 1894. 103. l.

Homályos fellegek után,
Nap sugára derül,
Kedvetlen setétség után,
Világosság kerül.

Őszszel hervad a virágszál,
Vig tavasszal ismét fel áll,
Szívében s kedvében,
A zavaros víz megtisztúl
Mig jég áll veszteg
's időre meg indúl.

Az ünnepelt sok szenvedésen mehetett át, mert az utolsó szakban így végzi jókivánságait a verselő: „Siralmas arva fejének Isten légyen vára“ . . .

Fejér Feketeség, vagj Fekete Fejérség: azaz: N. T. T. Susanna Aszszonynak fekete szín alatt ékesen fészlő Virtussinak ditsérete, mely által tellyes örömrre indíttatott vigasságot szülő neve napján. Anno . . . (78/a—80/a l.) Huszonkét négysoros versszak. Nyolczadik strophája szerint. *Almási Fekete Zsuzsánna* tiszteletére van írva. Az első hét szak azt a gondolatot variálja, a mit a legelső így fejez ki:

Nem mind haszontalan az, a mi fekete,
Bár ne légjen kedves gyászos tekintete,
Vagjon néha mégis annak jó kelete,
Nem marad homályban méltó ditsérete.

Megemlíti a szerecesent, a mágnest, a vasat, a jó földet s a borsot, melyek mind feketék és senkinek sem jut eszébe hasznos voltukban kételkedni; a vers második harmadában ezeket a dolgokat hasonlatok útján kapcsolatba hozza az ünnepelt hölgy nevével s így süti ki a czímbe irt fehér-feketeséget. Az utolsó versszak két első sora arra enged következtetni, hogy a szerző valami idősebb ember volt, mert különben nem írta volna: „Szívem kívánságát summában így szedte Esztendőnek száma sok légyen felette“.

Más. (80/a—80/b l.) „Kiseded T. Anna“ névnapjára irt esinos versike. Terjedelme tizenöt négysoros szak. A főleg költői képeinek üdeségével ható költemény, úgy látszik, egy egészen kis gyerek névnapjára készült. Kár, hogy töredék. Kedvesek ezek a strophák:

10. Kiesin, de mégis szép,
Ékes eleven kép.¹
Teste elméje ép,
Kedveli minden nép.

11. Ehez versem megjen,
Köszönetet tegjen,
Későn kellő légjen,
's kedvességet végjen.

13. Ély kis virágotska,
Szelid galambotska.
Ékes gyémántotska
Gyönyörű ágatska.

¹ V. ö. Thaly K. Adalékok, Bp. 1872. II. 208.:

„Mintegy ékes eleven kép,
Voltunk olyan szép,
Magyar nép“ . . .

(Rákóczi-nóta, 1708.)

Copia Literarum Caesaris Turcarum ad Imperatorem Romanorum directarum. (81/a—82/b.) Memmet szultán törökösen fenhéjázó, magyar nyelvű hadüzenete a magyar királynak. Végző sorai szerint 1682-ben kelt Konstantinápolyban. Utána a nyolczvanharmadik a) lapon olvasható három leoninus gyerekek számára írt jótanácsokat foglal magában. Azután *Hadik András beköszöntője* következik ilyen felírással: „Anno, 1764, 7-ma Augusti Introducáltván a Mlgs kir. Guberniumban Mlgs Commandirozó Generális és guberni . . . Praeses Hadik András Ur Eő Excellentiája, így köszöntött bé a Guberniumban“. (83/a—84/a l.) A nyolczvanegyedik b) lapon distichonokban írt nyolczsoros latin verset találunk, mely naptári jóslásokat foglal magában az 1788-ik évre. A következő darab címe: „*Török Császár Titulussa*, mely Bétsből 1741-ben communicáltatt“ Magyar nyelvű. (85/a l.) Utána két tréfás alliteratios magyar pohárköszöntő következik a nyolczvanötödik b) lapon. A nyolczvanhatodik levél mindkét lapja üres. A 87/a laptól a 89/b-ig különböző latin feljegyzések vannak. Czímeik: „Mundi Metamorphosis“, melyben Origines, Democritos, Diogenes és Philosthenes szerepelnek; „Tabella Prudentiae“; „Duodecim Abusiones Saeculi“;¹ „Regula vitae“; „Regula salutis“; „Regula sanitatis“. Majd „a Szentírás könyveinek lajstroma“ következik magyar versekben (89/a—89/b l.) A kilenczvenedik levél két lapjára ez a darab van írva: *Az ember életét Az Isten törvénye sincs mértékén vezető's igazgató rövid Ethika.* Tizenkét háromsoros versszak. Tulajdonképpen csak rövidebb változata a 133/b—134/b lapokon olvasható „Boldog élet regulái“ című hosszabb moralizáló versnek. Ugyanígy is kezdődik:

Istent féld, ne beszéld másnak titkodat,
Kevés szót tégy, de jót, Bár láss, haly sokat,
Mindenben kellelten, ne ártsd magadat.

A többi versszakok ilyen rendben egyeznek: 2—4, 3—5, 4—6, 5—16, 6—18, 7—21, 8—22, 9—23, 10—27, 11—29, 12—30² A Diárium további darabjai:

Oratio Dominica, *Petitio Polonica*, qua mendicant Regem novum, sed neque hac flectunt Deum (91/a—92/a l.) Tizenkét három négy soros strophából álló rímes latin vers, melyben a régiektől kedvelt módon az egyes szakok végei az Uri ima latin szövegének (Pater noster) részeit adják, olyanformán, mint a Radványi verseskönyvekben ismertetett Caraffa versnél. (V.

¹ Ugyanez meg van a Diárium 133/a lapján. L. ott.

² A második helyen álló számok a „Boldog élet regulái“ megfelelő stropháit jelzik.

ő. Irod. közl. 1903. 311—312. l.) Az ötödik versszakban előforduló Lubemetzki névből következtetve a vers 1764. tájáról való. Lubomirski III. Szaniszló (1704—1793) t. i. akkor lépett fel, mint lengyel trónkövetelő.

„*Novum Pater Noster Jesuitarum* ad suam Mattem Caeam“ (=Majestatem Caesarem) (92/a—93/a l.). Az előbbihez hasonló rímes latin vers. A sorok végeit itt is az úri ima deák szövegének részletei képezik.

Genealogia Antichristi Filii Diaboli. Inventa in Bibliotheca Romana, ad Partem sinistram ingredienti. Anno Dni 1513. (93/a—94/b l.). Az ó testamentomi Genesis módjára latin nyelven írt genealogiája az ördögtől származó bűnöknek.

„*Két Uj Világi Énekek*. Az Első: Az ditséretes és jeles mostani időben élő, serényen és hűségesen éjjel-nappal tisztelt végben vivő Fonókról. A Második: A Fársámban szerentsét és örömet talált és üdös Leánzóról. Iratott az 1754. esztendőben“. (95/a 99/b l.). Az első rész egészen krónikás hangon kezdődik:

Mostan hevertemben egy dolgot mondanék
Dolgom iránt arra mert igen ráérnék
Ha az fejér féreg meg nem haragunnék,
Róluk egy éneket majdon énekelnék.

Sorra veszi a hét napjait és a lusta leányok szempontjából kisüti, hogy egyik napon sem tanácsos fenni. Majd egy csomó lánynevet vesz elő s kimutatja róluk, hogy mindent inkább szeretnek csinálni, csak dolgozni és főleg fenni nem. Jellemző a kilenczedik strófhája:

Tökkel harangoztak minapában Budán,
Ha megmagyarázom ki fogok a Jutkán,
Addig dúdolgatott fonván az orsótskán,
Bé itta a kontyát végre a kortsomán.

A meglehetősen szabadszájú csúfolódás tizenkilencz ehez hasonló formában írt négysoros szakból áll.¹ Szerzője a végén szükségesnek látta megjegyezni, hogy

A kik nem ilyenek, itt meg botsássanak,
Ennek utánna is dolgokhoz lássanak,
Fonnyanak, mással is gyakran fonassanak,
Kivánom ez jóban meg maradhassanak.

¹ Egy hét szakos változata föllelhető Erdélyi Népdalok és Mondákjában. Pest, 1846. I. 247—8 l. (292. sz.) Erdélyi változatának 2 és 3. strófhája a Diariumban fel van cserélve; továbbá a melyik ott 7-ik, az itt 8-dik.

A második rész tizenhárom négysoros strophában szól a czímben jelzett tárgyról. Szidja a nősülni nem akaró legényeket és siratja a pártában maradt lányok szomorú sorsát. De a kinek sikerült a farsangban férjet fogni, az vígan éneкли befőzésül:

Mind virrattig ezután aluszom, nyugszom,
Szerelemnek tengerében úszom, iszom,
Gyöngj uramat párnám alá dugom,
Mikor tetszik néha' elő rántom.

A gúnyvers végén ismert írással ez van írva: Michael 1754 Szolga. — A most ismertetett darabok czímlapjának belső felére (a 95/b lapra). *Név Napjár(a) való versek* vannak írva. Írásuk nem azonos a két új világi énekével. A bekötés folytán a hat négysoros szakból álló vers egyes sorainak vége itt-ott olvashatatlan. Nem nagy kár érte, mert mint a meglevő rész mutatja minden költői szépség híján szűkölködő András-napi rímes üdvözletről van csupán szó.

Hammából megelevenedett Phoenix öröme az az T. N. T. T. uram kedves élete Párja Néhai T. T. Asszony halálából lett gyászának le vetkezésére Új Házas Társúl Istentől adatott T. N. T. T. Iffiú Asszonnal kezdett Páros élet újj örömének meg tisztelése. Melyben a Liliumot 's Rósát jelentő kedves Nevéből szedetett drága virtusoknak ajánlásával kedveskedett a Tktes Iffiú Asszszonynak a jó kívánság. A(nn)o. 1760, 20. Ap. Ny. Pálfalván. (100/a—104/a l.). Szerzője negyvenhét négysoros versszakban ad örömének kifejezést Szentivány Zsigmond és Suki Zsuzsanna egybekelésekor. Sok buzgósággal iparkodik célját elérni, mely a nap jelentőségének feltűntetésén és egy csomó jókívánság versbefoglalásán kívül abban is áll, hogy a Zsuzsanna név képzelt (vagy valódi?) jelentését, minél költőibb módon magyarázva, viselőjére is vonatkoztassa. Bonyolultan fejtegeti ezzel kapcsolatban a lilium és a rózsa, továbbá a piros és a fehér szín képletes jelentését; majd külön az új asszonyt és külön a férfit szólítva meg s elhalmozva jó tanácsokkal végre befjezi művét. Az öröm és a bánat váltakozását így festi a harmadik strophában:

Néha a szép ortzán sűrű könnyek hulnak
Mosolygással ismét a szemek vidúlnak
Néha *bokros jajok*¹ sereggel indúlnak
Ezek után kedves zengéssel ujulnak.

A költő deákos műveltségére vall a hatodik versszak, mely

¹ V. ö. a „Valedictoria“ czímű vershez írt tájékoztatással. 55/b. l.

egyszersmind azt is megmondja, hogy kik voltak az alkalmi mű ihletői:

Meg nyerte bus Páris kedves Helenáját
Teseus nem hadta hív Ariadneját
El hozta már Jason ékes Medeáját
Sz. Iványi Sigmond Suki Susannáját.

A huszonnegyedik szakban a hallgatást ajánlja figyelmébe a menyecskének:

Hallgatás a gonosz nyelvnek zabolája
Okoson szollásnak hathatos scholája,
Kivált Asszonyoknak ékes koronája,
Ezt ki bírja gonosz azt ritkán találja.

Hivatlan Vendég, a ki T. N. T. T. Uram kedves élete Párjával T. N. T. T. Asszszonnyal kezdett örömeinek sengéjéből elmaradván, ha későn is, váratlan érkezett és

RoLLa Igen eL feLeItkezett keDVes Barátfához Igaz köteLességét
MegfIzette. (104|a—106|b 1.)

A harmincz négysoros versszak után talán az íratás idejét jelzi ez a datum: A(nn)o 1760. 28. Juli. Ez az évszám, mint arról bárki meggyőződhetik, az itt közölt cronostichonból is kiolvasható. Az ötödik stropha szerint a vers annak az örömeire készült, hogy „István drága kincsül nyerte Erzsébetet.“

Hogy ezek kik voltak, arról hallgat a codex. — Bevezetésül az alkalmi költő a nyelv hasznos voltát bizonygatja. „Egy a jók közül az értelmes feleség“, mondja tovább, melyhez szintén a nyelv, helyesebben a beszéd útján juthat az ember. A mint az új pár esete mutatja. Nyelv segítségével ad kifejezést örömeinek a versíró is, kívánva, hogy a szeretet legyen kapesa az új házásoknak, mert

Szeretet Házában nincs helye szükségnek
A' nintsen is látszik bőség 's elégségnek
Száráz paréj tetszik gazdag vendégségnek
Fénlik a nap, köde nintsen ott az Égnek.
(10-dik str.)

Ennek a gondolatnak részletezése és még egy rakás jó kívánatnak költői képekbe öltöztetése tölti be az egész verset, melyet mint a felírásából sejtethető, az ünnepeltek egy barátja írhatott. Az előbbiekkel való kapcsolata révén megemlítést érdemel még a huszonötödik stropha, melynek első sora így szól: „Ne terhellye e Párt a *bokros fájdalom*“. (V. ö. a Valedictoria cíművel. 55/b 1.)

A százhetedik levélen névnapra szóló és lakodalmi versek címeit olvashatjuk, melyek keresettség és terjengősség tekintetében egy cseppet sem maradnak mögötte a tárgyaltaknak. Ideírni fölösleges őket, miután a hozzájuk tartozó versek hiányoznak mellőlük, utánuk egy hat soros distichonokban írt latin vers következik, mely e sokat idézett szavakkal végződik: In magnis rebus et voluisse sat est.

A száznolczadik levelet egy a XVIII. században nagyon divatos politikai curiosum tölti be. Azon kezdve, hogy

Az Isten igazgat mindent
A világ érdemel mindent
A test kíván mindent
Az ördög próbál mindent

A Magyar a maga tulajdonát másnak adgya 's mindent...

Sorra veszi az európai politikai tényezőket: a császárt, a pápát, a királyokat és népeket s mindegyikről a mutatóba közlöttek módjára valami jellemzőt mondva, azzal végzi, hogy

Az ördög el viszen mindent
És a ki egjbe foglalt ilyen mindent
Kész meg próbálni mindenkor mindent.

A codexben e curiosum latin szövege is ott van és valószínű, hogy ez az eredetibb.

A 109/a lapon *Ének* címmel egy félig versben, félig prózában írt diáktrefát találunk. Összesen tizenkilenc sor. Elmésége abban áll, hogy miképpen lehet mosdatlan kétértelműségeken *ügyetlenül* átbotorkázni. Álljon itt a végéről három sor:

E verseket írta egy rosz Ba Ba Barát
Ki nem hiszi kapja fel a Sza Sza
Szarvastag az Uraknak Lentse borsó Deáknak. stb.

E levél másik lapján (109/b l.) ismét Benedekffy Gergely tollpróbálgatásai kerülnek elénk. Kétszer is ott levő neve után ez van írva: „Mi dolog nagy Isten, hogy a' te vessződnek súlja alatt a' hív szivek úgy vessződnek, látom az igaznak nints haszna se bére“. Ez alatt Hidegvi (így?) Szabó László neve mellé egy más kéz azt írta: „Gábor úrnak Felesége Lázár Krisztina eházasúlt Sárpatakra“. Majd újból B. G. írásával: „Istent féld senkivel titkodat ne beszéld...¹ Te elődbe bot-satom“...

Azután *Decem Praecepta Diaboli* latin felírással az ördög

¹ A 93, a és a 136/b lapokon olvasható darabok bekezdése.

tíz parancsolata jön magyar nyelven (110/a—111/b l.). Az egészről fogalmat alkothatunk az első és tizedik pontjából, melyek így hangzanak: „1-mum, senkinek semmit ne higgy, akár mint mutassa hozzád barátságát, akár mint mosollyogja reád, ölelgessen, eskügyék, és senkit ne itily szívből Barátodnak; magad se légy senkinek, affelől olyan nyájas légy mindenekhez, mintha mindeneket szeretnél“. „10-mum, ez légyen legfőbb symbolumod hogj a bosszuságot erőss kőre, vagj elő forgó könyvedben, az jó tétémént pedig tsak porban írd fel, ezt szóval, de azt ütéssel, veréssel, pofozással fizesd is le. Így tselekedgyél és meg élsz.“ A száztizenegyedik b. lapra nincsen írva. A 112/a—113/a lapokat csekély jelentőségű genealogiai feljegyzések foglalják el. (Az előforduló vezetéknevek: György, oklándi Nagy, sopronyi Szabó, Nemes, Fogarasi, Lukács, Rabló, Buzogány, Geréb, Dózsa, kovásznai Balog, Bereczki, Türi, Szöcs, Tibád). A száztizenharmadik b. lapon Benedekffy Gergely írásával három nyolczsoros strophányi terjedelmű szerelmes vers következik, melyben a tudákos szerző így végzi keseregéseit:

Tsendit nékem az óra el kell mennem
 Parnasus tetejére
 Hívségemet le kell tennem
 Szűz Minerva fejére
 Elis mégyek idesemtől
 Vég bútsumat tölle kinyerve
 Útazok keseregve.

Az egész vers az idézett szak formáját követi. Kezdeté: „Oh kegyetlen szív, hányszor nem hallottad . . .“

A következő darab egy temetési szertartásra hívó levél magyar fogalmazványa. Címe: *Conceptus convocationis ad Funus* (114 a—114/b l.). Az illető benne felesége haláláról értesíti ismerőseit és barátait. Ezután ismét egy politikai jellegű curiosum van feljegyezve a könyvben. Címe: *A' Prussiai király tréfás confessiója* 1728. (115/a l.). Úgy van szerkesztve, hogy ha csak az egyik oldalt olvassuk, akkor a római katolikusoknak, ha meg egyfolytában, akkor a kálvinistáknak szája íze szerint hangzik. Ime az eleje:

Egészen ellene mondok
 Kálvinismusnak éppen koporsóimig
 Utálok és megvetem
 Kalvinusnak Tudományát

A Római Tudománynak
 Akarok követője lenni
 A Misét és fülbe sugást
 Jónak és igaznak ismerem stb.

A 115/b—116/b lapokon egy ötvenkét éves korában házasodó embernek ad jó tanácsokat a barátja. A kilencz négyszoros strophából álló gúnyvers itt-ott kellesténél is világosabban

és vaskosabban fejezi ki mondanivalóit. A darab címe: *Epistola Familiaris et Epithalamicum*. Sorai tizenkét szótagosak és négyenként rímelnék. Az egész verset prózai ajánlás előzi meg, melyben a jó barát sajnálkozik, hogy az új férjjel is kevesebb immár a legényemberek száma.

E vers után a 117/a lapon *Szomorú Ének* címmel Bene-dekffy Gergely kézírásával ezt a töredéket találjuk:

Könny — sóhajtással darablandó Ének
Kedves logikusim engem meg lov . . .

Utána több mint három levél üresen van hagyva (117/b —120/b l.)

A következő vers egy tizennyolcz soros latin nyelvű pajkos epithalamium *Privilegium Veneris* címmel (121/a l.), mely mint a szintén latin utóiratból kitűnik Zabolai Mikes Antal gróf és Haller Zsuzsánna esküvője alkalmából készült Szébenben 1751. febr. 14-én. Szerzője az új pár rokona: Lázár János gróf (de Gyalakuta) a „Florinda“ című regény írója (Élt 1703 —1772.). Ugyanazon levél másik lapján ott van az epithalamium magyar fordítása is gróf Kemény Lászlótól. A huszonnégy sorra terjedő fordítás gyakorlott verselésről, rhytmusézerkről tanuskodik. Kár, hogy sikamlós volta miatt csak ezt a két sort idézhetjük igazolásúl:

Dobog a' szív, ugrik a' vér, a' szem tüze fénlik
A' mitől fél, mind a' Legény, mind a' Leány tettszik.

A 122/a-tól a 123/b-ig bezárólag *Magyar Pastilus* cím alatt egy hosszabb vers van, melynek szerzője a székelyeket biztatja, hogy tagadják meg a katonáskodást. A XVIII. század végéről való lehet. A politikai czélzatú vers sajtószerű szerkezetét mutatja ez a pár sor is:

Katona vagy azé, A vagyok ugj mondasz,
Ne várd Siskovicsot,¹ mert katona maradsz

Hát osztán?

Sullyoson adózol mégis katona lész.
Mundéért is fizettz, el hidd bizony ugj leszsz.

Azt mongják nem ugj leszsz.

Isten ugj segéllyen hazudnak mert ugj leszsz
Király sem mondotta soha hogj másként leszsz. stb.

BAROS GYULA.

¹ Siskovics generális a székely határőrség rendezése és befejezése végett Bécsből Erdélybe leküldött megbizott.

IRODALMI SZEMLE.

Gróf Andrássy Gyula: Magyarország ketté- szakadásáról.

(A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okát. Irta gróf *Andrássy Gyula*. II. köt. Budapest 1905. Franklin-társulat. 210 l. Ára 6 korona.)

Hazánk történetében a mohácsi veszedelemre következő száz esztendő kétség nélkül a legérdekesebb. Mert hiszen az államok történetében épen nem közönséges jelenség, hogy egy országnak egy időben két törvényesen megválasztott feje legyen ellentétes elvekkel. Külön törvényeket hoznak, külön hatóságaik vannak. Belkormányzatban s a külpolitikában eltérő állásponton állnak. De az ország, mit mind a kettő egészen magáénak tart, a nép, melynek ügyeit kormányozzák, egy, ugyanaz.

De még érdekesebb ez a kor, ha azt a kérdést akarjuk megoldani: mi mentette és óvta meg a magyarságot a végpusztulástól? Mert a magyar bűn, a visszavonás százada volt e kor. Itthon az erők egysége teljesen felbomlott. Két országos párt keletkezik. S e kettő keretében is százféle érdek helyezkedik el. Az egyén gyakran változtatja a maga pártállását; nem az érvek hatalmára, de a hatalom szavára. Nagy férfiak, kik nagy elvek hangoztatásával az erőket a haszonlesés mohóságától megtisztítva össze nem törhető erőnyalábbá kössék össze, niúsenek. Megoszlik, pártokra bomlik maga az államhatalom, a nemesség, papság, a nép. Megoszlik nem csak politikailag, hanem vallásilag is: a belső szabadság szabadoossággá hajlott át. Külső szabadságunkat illetőleg a török és a német volt a mértékadó. Nem a saját sulyunk mérlegre vetésével folytak külügyeink, mert e tekintetben egy ideig inkább csak ezél, bírásvágnak vagy hódításnak a tárgya voltunk. Rólunk és nélkülünk folyt a nagy politika. E téren mi vágyainknak hangoztatásánál, európai helyzetünk fontosságának az ismétlésénél tovább el nem jutottunk. Legfőlebb ideig-óráig.

Annak a történeti folyamatnak a kezdőpontja, a mely ehhez a korhoz, ezekhez az áldatlan állapotokhoz vezetett, egész pontosan

és határozottan megállapítható. Az igazságos Mátyás sirbatételével kezdődött előbb belső szabadságunknak, a kormányzó hatalomnak, a vezető rendeknek az aláhanyatlása. S a kettő nyomány a törvény ereje is ellankad. Az országban elhatalmasodott széthúzó érdekek külső szabadságunkat is esőkentették. Egyezés jöhet létre a magyar királyság jövődő birtoklásáról a korona egyik alkotó részének megkérdezése nélkül, sőt tiltakozása mellett! A felbomlásnak ezt a folyamatát, a külső és belső szabadság megbénulását világosan elemezte maga Andrássy is alkotmányos szabadságunkról írott műve I. kötetében. (Lásd Erd. Muz. XIX. k. 97—100 l.).

Most a mohácsi vereség után a magyar állam ereje végképen megbénult. A kik a villongások közt önzetlen lélekkel szolgáltak valamely eszmét, elborult elmével hunyták le szemüket. Oh az én életem, az én elhibázott életem! — sóhajt Werbőczy.

Micsoda erő volt tehát, a mely e hinárból a magyarság hajóját kiemelte mégis? Mert ez a kornak retentő hibái mellett örök érdeme. S erre nem felelhet a biografus, a ki Martinuzzi vagy Gritti életét írja meg. Az sem, ki a kor történetét elbeszéli. Annak kell felmutatnia a magyar szellem államalkotó erejének dicsőségét, ki az egyesek és az egész nemzet magatartásának ismeretére, mint valami magaslatra állva nézi a történelem folyamát; a ki a magyar állam fenmaradásának s külső és belső szabadságának *eddig*i okait is megvizsgálta.

A feladat erre a korra nézve nagyon nehéz problema. A század eleje az ú. n. újkor kezdete. A magyar állam élete a XVI. század kezdetével az eddigéig merőben eltérő jelenségeket mutat. Salamon Ferencz történeti munkásságának derekas része a XVI. századdal kezdődik. Kemény Zsigmond, kinél — meggyőződésem szerint — a kor eseményeinek kohójában működő emberek lelkét senki jobban nem ismerte, Buda sorsától kezdve veszi regényeit. A márról holnapra való eljutás nehéz rajza Andrássyt is leszorította arról az állásponttól, a melyen első kötetét megírta. Az első kötetben fenmaradásunk s alkotmányos szabadságunk okairól írni bevallott szándéka. Kutatja a belső és külső tényezőket, melyek államhárom törődésünket s birodalomhárom fejlődésünket biztosították.

A természetes folytatás az volna, hogy ugyanez a cél marad meg eme második kötet megírásánál is. Tán a problema nehézsége okozta, hogy eme természetes folytatás helyett arra a kérdésre válaszol: *megszilárdul-e a Habsburgok magyar királysága?* (21. l.). Száz esztendei uralkodás után az eredmény az, hogy a király nem bírja a rendeket elnémitani, jóllehet az állam maga teljesen megbénult (259 l.). A valóságban tartománynyá sülyedtünk s megkérdezésünk nélkül intézték az állam nagy ügyeit. Az alkotmány megmarad ugyan, de végrehajtása csonka. A nemzet sem tud akarata-

nak érvényt szerezni, a mint ezt a Boescai-féle törvények sorsa a legszembetűnőbben bizonyítja. A törvényes magyar kormányzat az udvari hatóságok alá van rendelve. De tekintélye nagyobb, politikája önállóbb mégis, mint az udvari intézményeké. Az udvar terveit meghiúsítja. A királyi hatalom idegen, népszerűtlen (260 l.), tehát a *Habsburgok uralma erkölcsi értelemben száz esztendő alatt sem szilárdult meg.*

Sem a felvetett kérdés, sem a rá adott felelet nem új. Egyetlen írónk sem tárgyalta a kort a nélkül, hogy ez a kérdés figyelmét elkerülte volna s hogy arra más feleletet adott volna. Az Andrassy felfogását sem ezért foglalám össze, hanem azért, hogy jobban kitűnjék a két kötet alapozásának a különbsége.

E második kötet alapozása nem olyan széles, mint az első. Szűkebb körű és szerényebb. Gerinceze a Habsburgok magyar királyságának a sorsa. Hova jut ez a királyság száz év után, az iméntiekben láttuk. Mégis van egy külön fejezet Andrassy könyvében (A királyi hatalom növekedése 87—102 l.), a melyikben a királyi hatalom fejlődését külön vizsgálja s arra az eredményre jut, hogy a királyságot a neki kedvező közállapotok az egész vonalon megerősítik. A központi kormányzatra nagyobb a befolyása, mint előbb volt. S megára a törvényhozásra a szentesítésnél és a vétónál is messzebb menő ingerentiát gyakorol (102 l.)

Ha Andrassy törvényszerű, intézményes növekedést ért, akkor nemcsak végső következtetésével, hanem az igazsággal is ellenkezésbe jön.

Hogy ez így van, fölemlítem a következőket:

Az 1531. XXXI. t.-cz. a nem fetsző királyi rendelet ellen felterjesztést tesz.

Az 1542—3-diki szerencsétlen hadi vállalatok után kelt felirat többek között azt mondja, hogy ha a király egyéb népei csak a maguk határainak védelmére szorítkoznak, a magyarok is kénytelenek lesznek fenmaradásukról másképp gondolkozni. Ez más szókkal azt jelenti, hogy olyan államfőhöz fordulnak, ki nemcsak az ígéretig, hanem a beváltásig is eljut a török kiűzésében.

Maga Andrassy is felemlíti a tényt, hogy a decentrálizáció s a rendiség győzelmével végződik a korszak (252 l.).

A Corpus Juris tele van panaszokkal. Ekkor kezdődik a graminalis politika. Habsburg specialitás, mint Beöthy Ákos megjegyzi.

Mindez esattanós bizonyítéka annak, hogy a király alkotmányos ereje épen nem nőtt. A királyi hatalom a magyar állam önállóságát nem tartotta kellő tiszteletben. Arra törekedtek, hogy alkotmányunkból kivessék a reájuk nézve kényelmetlen pontokat. Nyíltan vagy kerülő úton haladnak. És ebben a törekvésben számta-

lanszor érvényesül a királyi hatalom egyes jelenségekben a nemzet akarata ellen is. Pl. Miksa királylyá *neveztetik* és *elismertetik*. De ez a török szakad érvényesülés sohasem tetszik a nemzetnek. Tiltakozik ellene, vagy legalább is búsong felette az országgyűlés.

Nem a királyi hatalom nőtt meg, hanem a királyok hatalmaszkodása. A királyi hatalomnak intézményes növekedése 1687-ben kezdődik. Addig a hatalomnak súlyt az egyének adtak. Hatalmuk érvényesülését a törvény nem fedezte; inkább panaszkodott ellene. Ha erősebb is volt a királyi hatalom kezükben, az nem alkotmányos, hanem abszolút hatalom volt. Ez utóbbi értelemben a királyi hatalom mértéke a királyok s hatóságok egyéniségétől függött.

Az alapozás köre szerényebb ugyan, mint az első kötetben, de tartalmasságban nem marad mögötte.

Világosan elemzi az ország megosztását, a nyugati (Habsburg) és a keleti (török) szövetség előnyeit és hátrányait. De téved abban, hogy János királyban incarnatus török-pártit lát s hogy Ferdinándról ezt még fel sem tételezi. Hiszen kezdetben maga János irított leginkább a török szövetségtől. Laski tanácsára s Gritti közbenjárásával is fordult a törökhöz, de ideiglenes czélzattal akkor, a mikor veresége miatt az országból kimenekült s Tarnowban ütötte fel székhelyét. Viszont az is ismeretes, hogy ugyanebben az időben Ferdinánd követei is, Hoberdancz János és Weichselberger Zsigmond szövetség keresés czéljából a portánál időztek. De egyezség létre nem jött. János csakugyan a török szövetség képviselője, Ferdinánd pedig a keresztényé, de csak 1528-tól kezdve. Az ország megosztásával egyidőben született meg az egyesülésre való törekvés. Ennek Martinuzzi a hőse. Martinuzzi pályájával, politikai czéljával későre ugyan, de mégis tisztában van a történettudomány. Andrassy, úgy látszik, a régibb felfogásnak ad igazat Martinuzit illetőleg. Egyéni és partikularis érdekek őt is befolyásolták — mondja Andrassy. Nyilván igaz s rá épen talál az olasz közmondás amaz elve, hogy a ki nem hajt hasznót önmagának, hasznót attól mások se várjanak. De hogy partikularis érdekek nem vezették, bizonyítja az a tény, hogy az egyesítés volt végezelja és pedig azon államfő alatt, a melyik a területi egységet leginbább ki tudta volna vívni. Egyéni érdekeit illetőleg tudjuk, hogy a mivel leginkább vádolták, kapzsísága és kincsvágya mese. Az a vagyon, mit Ferdinánd emberei találtak, épen nem volt rendkívüli, sőt tekintélyes sem. De mikor azt mondja Andrassy, hogy eljárásának rugója nem az egész nemzetet átölelő hazafiság volt (59 l.) s hogy elvei nem váltak határozott irányú nemzeti politika jelszavává, hát akkor elfeledi — pedig felemlíti — a végső következtetésben azt, hogy ő rakja le az alapokat, a melyekre a Boeckaiak és Bethlenek támaszkodnak. Az ország halála után egygyé olvadt össze. Hogy nem maradt egysé-

gesnek, ez nem az ő hibája. De igen is az ő erénye folytatódik a nemzeti küzdelmekben.

Az alapozás szerényebb volta mellett is figyelme nem kerüli el fenmaradásunk okait. S ezek: a világhelyzet, mely a dinasztiát sok hatalmi célzatról lemondani kényszerít s a nemzet ragaszkodása törvényes jogaihoz és alkotmányához, a mely törekvés a Boeszkai működésében éri el tetőpontját. A Boeszkai savoir faireje, elért sikerei mellett is eszes magamérséklése válik belső szabadságunknak anyaforrásává. Közben legyen mondva, Boeszkainak szebb, igazabb jellemzését sehol sem olvastam, mint Andrássynál. Úgy hiszem, az ő eszményképe Boeszkai a magyar államférfiak között. Olyan melegen, annyi szeretettel vázolja működésének eredményeit s egyéniségének nagyszerű alkotó elemeit.

Andrássy nagy hasonlóságot lát a bécsi béke s a 67-iki kiegyezés között. Való, hogy a külső körülmények hasonlítanak is. Expediens volt mindkettő olyan helyzetből, a mely sem az uralkodónak, sem a nemzetnek érdekeit ki nem elégítette. Ámde a bécsi béke teljes restitutio in integrum, az ország függetlenségének legszabatosabb körülírása. 67-ről ezt senki sem állítja. Maga Deák sem mondta. A bécsi béke a nemzet kívánságát teljesen kielégítette. Csak végre nem volt hajtva. A 67-iki kiegyezésről pedig ezt nem lehet mondani. Előnye az, hogy végrehajtása becsületes és őszinte.

Mikor a török meg a német szövetség előnyeiről beszél, azt mondja, hogy a német-magyar barátság védte meg Erdély önállóságát is (79. l.). Bármennyire üdvösebbé is vált a német szövetség később az állami integritás helyreállításában, az még sem mondható el. A német-magyar szövetségnek, más szóval a Habsburgok magyar királyságának a XVI. sz. első felében állandó célja Erdélynek Magyarországhoz való csatolása. Később is nagyon fontos cél maradt s őszintén és hátsó gondolat nélkül egyik magyar király sem nyugszik bele Erdély külön álló függetlenségébe. Céljukat Leopold éri el. De a vágy mindenikben élt megszerezni Erdélyt is. A német-magyar szövetség és Erdély külön állása egymást kizáró két politikai elv.

Alkotmányos szabadságunk s fenmaradásunk okairól tehát Andrássy sem mond többet, mint a mit eddig tanított a historia. Külsőleg biztosított a világhelyzet, belsőleg az alkotmány-szeretet s a faji hagyományokhoz való csodás ragaszkodás. Tévedései mellett is eleven és tanulságos, tartalmas olvasmány. Bár többször jut e kötetben is, mint az elsöben, önmagával, saját okoskodásával ellentétbe, mégis anyagával általában biztosan rendelkezik. Nyeresége történetirodalmunknak e könyv.

De azt az erőt, mely a magyar állam hajóját a hinárból

kiemelte, a mi bennünket ebben az áldatlan korszakban is megvédett, jobban meg nem világítja, mint a hogy eddig láttuk.

Pedig én úgy érzem, hogy ez a csodálatos erő még mindig nincs eléggé ad oculos demonstratum.

Dr. Kristóf György.

Szent-István király élete.

A Szent-István-társulat választmányának megbízásából írta *Dr. Karácsonyi János* etc. Huszonhat képpel. Budapest. Szent-István-társ. 1904. 8° 125 l.

Karácsonyi munkáját, vagy inkább szerzőnek a mű megírásában követett eljárás módját, az Előszó jellemzi leginkább. Az igazságot keresi, úgy mond, s azért mindazt, a mi „a kései íróktól Szent-István életéhez hozzáragasztott sallang” volt, mellőzi; megtisztítva s lehetőleg eredeti vonásaiba visszaállítva adja a legelső magyar király életrajzát, mert az a hite, de a mi hitünk is, hogy „épen a bírálatilag megállapított történeti igazságokból tűnik ki Szent-Istvánnak valódi nagysága, sokféle és mégis egységes tevékenysége, lelkének nemessége.”

A mű Szent-István gyermekkorával kezdődik; 975-ben született, anyja I. Miesko lengyel fejedelem Beleknegina (Adelheid) nevű nőtestvére; valószínűleg anyja családja részéről nyert buzdítást Adalbert a magyar fejedelmi család megtérítésére, s a keresztyén hitre való áttérés biztosan a 985—989. évek valamelyikében karácsonykor történt; *Vajk keresztapja és keresztelője Adalbert volt*, — a mi könyvében új eredmény. Érdekes még e részben hazánk akkori határainak leírása, valamint állásfoglalása az első hírhírdetők nemzetiségére vonatkozólag. Karácsonyi a honfoglaláskor már itt talált keresztyén szlovéneknek tulajdonítja e vallás első terjesztését, úgy, hogy midőn a fejedelmi család s Gyécsének a tiszántúli részeket bíró s hívatásáról Gyulának nevezett fitestvére, Mihály is, felvették a keresztséget, a magyar nép javarésze szintén keresztyén lett, — tehát csalódnak, a kik Szent-Istvánt oly értelemben tartják a magyarok megtérítőjének, mintha ő kereszteltette volna meg a magyarokat. A koronázásról, mert István és II. Sylvester viszonyára nézve már ismerjük Karácsonyi nézeteit, (V. ö. Szent-István király oklevelei és a Sylvester bulla. Budapest, stb.) e helyt nem szólunk.

Az egyházi intézkedések között sajtáságos alkotás az erdélyi püspökség; ennek magva a mai Szilágy és Szatmár megyék voltak, Tasnád székhellyel, melynek temploma Szent-Mihály tiszteletére volt avatva, s az erdélyi püspökségnek is ez volt a védőszentje. Erdély északnyugati részének elfoglalása után, a püspökség székhelye Kolozsvár lett, egyháza szintén Szent-Mihály tiszteletére volt avatva; a püspökség a kalocsai érsek hatósága alá tartozott. Figye-

lemreméltó, s szerintünk nagyon plauzibilis az is, a mit Karácsonyi a *veszprémvölgyi apácamonostor* görög szövegű alapító-levelelről mond. Mindenek előtt kimutatja, hogy a kérdéses kolostor magában a városban volt s nem valahol Veszprém környékén, a monostor apáczái pedig nem görögök, hanem németek voltak. A görög nyelvű alapító-levelel semmit sem bizonyít. Tudjuk, hogy e korban még nem volt állandó kanczellária, hanem a hivatalos iratokat az udvarban épen akkor jelenlevő valamelyik egyházi férfiúval állíttatták ki; a jelen esetben is, midőn a veszprémvölgyi kolostor alapító-leveletét kellett kiállítani, „véletlenül csak oly férfiú volt a királyi udvarban, a ki a görög hivatalos iratok formuláit ismerte; — kiállította tehát az oklevelet görögül“. Elveti a XII—XVII. sz. magyar egyháziak és politikusok azon vélekedését is, hogy Szent-István apostoli oldalkövet (legatus a latere) volt, egyházbjogi kiváltsága és kitüntetése csak abban állott, hogy ő határozta meg a püspökségek határait s ő nevezte ki az első püspököket, s a hagyomány szerint maga előtt keresztet vitethetett.

Részletesen ismerteti ezután a Szent-István-féle törvényeket, valamint a korabeli műveltségi viszonyokat is; majd áttér építkezéseire és uralkodásának emlékeire; így többek között leírja az esztergomi, pécsi székesegyházakat; az utóbbinál kizártnak tartja, hogy azt Péter alapította, azután a székesfejérvári bazilikát, a Szent-István-féle koronát, palástot s a XIX. János pápának küldött misemondó ruhát, mely a XVII. és XVIII. században a metzi egyház tulajdona volt, de a francia forradalomban megsebesült; leírja végül Gizella királynénak Regensburgba küldött fészületét. Külön fejezetben szól Szent-István jelleméről, valamint a trónöröklés rendezéséről is, mely fiának, Imrének (1031. szept. 2-án történt) halála miatt, kit vadászat közben egy vad kan ölt meg, Szent-Istvánnak nagy gondot okozott. Családjából ugyanis csak Mihály (Gyula) fia Vászoly és ennek kiskorú gyermekei Endre, Béla, Levente, továbbá Szár László és fia Bogyoszló (Boleslav) éltek. Ezek közül Vászoly, mint neve is mutatja, mely tiszta pogány személynév és semmi köze a keresztyén Basiliushoz, — ha meg is volt ebben az időben kereszttelkedve, de teljesen megbízható nem volt, s az 1003-iki vereség miatt különben is titkos ellensége lehetett a királynak, gyermekei kiskorúak voltak; Szár László ismeretlen okból Csehországban élt száműzetésben, tehát egyiköket sem tarthatta a király örökösének. Így esett választása nőtestvére fiára, Péterre, kit 1037-ben utódaul is jelölt. Ekkor történik az az ismeretes merénylet a király élete ellen, melynek értelmi szerzője maga Vászoly, kit a király ezért vakított meg s fiait ezért küldte száműzetésbe.

Befejezésül „Szent-István temetése és felmagasztalása czímen Szent-István szentté avatásának ismert körülményeivel foglalkozik.

Karácsonyi munkáját örömmel üdvözljük, mint oly munkát, mely sok tekintetben tisztázta a nagy király életét és uralkodását, s melynek épen a sok „kései sallang“ okszerű mellőzése adja meg klasszikus becsét.

Dr. Lukinich Imre.

Alsófehérmegyei tud. Évkönyv.

Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyeslet XIII-ik évkönyve. Több képpel és alaprajzzal. Szerk. Dr. Kóródy Péter egyleti titkár. 4 kor.

Vidéki tudományos társulataink közt előkelő hely illeti az Alsófehérvármegyei tört. rég. és termt. egyesületet. Évkönyvei érdekesek, s a most megjelent kötet XIII-úl csatlakozik az előzőkhöz.

A bevezető cikket *Imets F. Jákó* állította össze: a Rákóczi kor krónikáját, naplók és más egykorú följegyzések alapján. Fáradtságos munka, de a melynek alig van igazi haszna. Az adatok szakadozottak, hiányosak, melyekre ugyancsak ráfért volna egy kis magyarázat. Az olvasó így — ha nincs a kurucz idők történetében kellő jártassága — nem igazodik el, formátlan mozaik-képet lát csak, melynek édes-kevés köze van az igazsághoz, hűséghez.

A következő cikkeket szentkatolnai *Bakk Endre* írta. Érdemes termék mind a kettő, bár alig tartalmaznak újat. Az első *Alvincz* s a vele szemben fekvő *Borberek* rövidre fogott monographiája, mely, mint a közös czimből következtethető, Alsó-Fehérvármegye helyrajzi történetének bevezető részét képezi. Gondos munka, de távolról se teljes. Mellőzte írónk *Beke* kanonoknak a Történelmi Társban megjelent tekintélyes publicatióját; nem használta föl — legalább nem vettem észre — *Kolozsy* kanonoknak az egyházmegye schematismusában megjelent adatait; a százszok érdemes kiadványait pedig egészen mellőzi. Alsó-Fehérvármegye jeleseinek esarnokából a második közlemény jelent meg: *Geléji Katona István* életrajza. Új adatot alig találunk benne, de ismétlést igen. Örömmel vettük volna az érdemes embernek valódi méltatását.

Csató János az „ékfarkú halfarkas — stereorarius eripidatus Banks“ czimű rövid közleményében megállapítja, hogy ez az érdekes hidegégővi madár 1881. őszén elvetődött Fiume-Modrus vármegyébe, 1904. szeptemberében pedig Alsó-Fehérbe.

Ávéd Jákó Gyulafehérvár esőviszonyait illusztráló táblázatokat közöl.

Legterjedelmesebb *Dr. Cserni Béla* tanulmánya: Az „Apulum maradványok“, melyekről most már a tizenegyedik közlemény jelenik meg, csakugyan érdekesek. Szerzőnk nagy szeretettel foglalkozik velük, s talán épen ez a nagy szeretet ringatja őt itt-ott költői hangulatba, vagy esábitja bőbeszédűségre.

Az ásatások meglehetősen lassú tempóban haladnak s ez a

legfőbb oka annak, hogy az egyes épületeket csak felében-harmadában tárják föl, de Cserni azért még se fukarkodik a föltevésekkel, képzelti reconstructiókkal.

A nagy fürdő leletei igen szegényesek, mi arra mutat, hogy lassan pusztúlt el az épület; elhagyták tulajdonosai, a vidék új telepesei pedig nem törődtek vele. De lehet, hogy nem így van, Cserni azonban nem járt végére a dolognak, bár módjában lett volna megállapítania az enyészeti okait. A bélyeges téglák olvasása aligha pontos! . . . avagy szedés közben csúszott be az első számú legendájába alaktani hiba?

Az újonnan nyitott kutató téren római épület maradványait tárták föl. Cserni egyetlen építménynek véli az egészet, holott alighanem kettővel van dolgunk. Az éjszaknyugati teljes, kisebbszerű fürdő; a szomszédos kisebb rész pedig valamely magánháznak, vagy katonai bureaunak a kiegészítője, mely, miként a falak vastagságából következtethetjük, valószínűleg emeletes volt. Az épület katonai voltára leginkább a téglákból következtethetünk, melyek között egyetlen magántéglavetőből származó se fordult elő, a mi méginkább megerősíti föltevésünket.

„Az apulumi castrum és colonia kiterjedése“ című fejezet a legérdekesebb, s a legértékesebb is lesz, ha beválnak a föltevések, mi a castrumra vonatkozólag lenne a legóhajtandóbb.

Cserni térképe szerint a castrum kerülete 1005 m.; tehát jóval kisebb, mint a Miciai (Veczel — Hunyad vm.) Helyőrsége a falak hosszából következtetve, csak két cohors meg egy-két tartalék centuria lehetett! Elég kiesi erő, ha tudjuk, hogy Apulum volt a három Dacia katonai központja.

A legio legatusa aligha lakott a castrumban, hiszen Septimius Severus imperator már a legénységnek is megengedte magánszállások bérlését, házak vásárlását, hogy családot alapíthassanak. S ez bár nem általánosan, megtörténhetett korábban is, mert az alburnus-maiori (Verespatak) ceraták igazolása szerint, a tényleges katonák családos életre utaló bevásárlásokat tesznek. Ez pedig a markomann háború kitörése előtt történt.

Az apulumi colonia fejezet csupa ismert adatot tartalmaz.

Érdekes a fölírtas kő, melyet a 130-ik lapon közöl. A negyedik sor elejének olvasását azonban tévesnek tartom: aug(ur) helyett aug(urtalis) col(oniae) Apul(ensis) értendő, miként Cserni meggyőződések az analogiákból bőségesen.

Az évkönyv többi részét hivatalos közlések foglalják el. Ezekből értesülünk, hogy a vall. és közokt. ministerium 8000 koronát utalványozott évi részletekben a múzeum kibővítésére, s hogy a társulatnak Hunyadi János szobrára gyűjtött alapja 9330 korona 24 fillért tesz.

A könyvet több helyszínrajz és fénykép díszíti.

x. j.

KÜLÖNFÉLÉK.

Br. Buccow generális halála.

Br. Buccow Adolf tábornok, 1761 tavaszától Erdély katonai főparancsnoka, 1762 tavaszától egyszersmind a főkormányshékö elnöke, tudvalevőleg a székely határőrség erőszakos szervezése és az erdélyi magyarság gyűlölése és üldözése által tette nevét hírhedtté hazánk történetében. Társa volt a magyarság elnyomásában és a szászok előtérbe helyezésében báró Bruckenthal Sámuel, a kit Buccow missioja támogatása végett ekkor neveztek ki tartományi kanzellárrá.

E két ember szerepléséről Erdélyben igen érdekes egykorú feljegyzések olvashatók *Halmágyi István* főkormányshéki titkár naplójában, mely épen most van sajtó alatt a Magyar Tud. Akadémia kiadásában, Szádeczky Lajos szerkesztésében.

Ebből a naplóból közöljük a br. Buccow 1764 május 18-án Nagy-Szebenben váratlanul történt haláláról, temetéséről és jellemzéséről szóló részletet, mely érdekes világot vet a közhangúlatra is Erdély akkori hivatalos fővárosában, a gubernium székhelyén.

Maius. 1764.

Ez a holnap nevezetes lőn generális *Buccow* úr excellentiája halálával, melyet némelyek úgy tartanak, hogy a szebeni kőfalról lett leugrásától fogva éppen esztendőre történt. A dolog így volt, hogy bővebben leírjam egy ilyen nagy embernek halálát és annak alkalmatosságát.

7-ma hujus a gubernium sessiojában jó kedvvel volt, másnap lévén provincialis cancellarius *br. Bruckenthalné* asszony születése napja, a nagyját az uraknak invitálta volt *Freckre*.¹ Maga még az

¹ Freck (Felek) Szeben- és Fogarasmegye határszélén, az Olt mellett (most vasúti állomás) a fogarasi havasok aljában, virágzó szép szász község, a hol Buccownak szép villája és parkja volt; azután Bruckenthal (kinek telkén épült) birta, most is megvan magán tulajdonban.

nap ki akarván menni előre, nem késik a guberniumban; midőn hintón sebesen menne ki, az ország házának kapuján egy kőbe első kerekre megütközik és ott mindjárt a kapu előtt 5—6 lépésnyire darabokra romlik, hintója feldül, homlokát megüti, annyira, hogy egy petáknyi sebet holtig visele belé. Kihúzzák a hintó ablakán, mivel megszédült, vagy talám meg is ijedt volt, keveset késett, míg recorrigálta, offerálá hintóját *gr. Bethlen*,¹ de gyalog mene el. Még az nap kiindulván *Freckre*, az útba szekereének tengelye ismét kettőbe törék, mindazáltal ugyan csak *Freckre* elérkezék. Azon az éttzaka 4 új márvás elvész a sebjéből, melyet a cammerdinereknek tisztítani kiadott volt. Reggel nem találván, kérdi hol az pénz? Amazok felelik, hallottak valamit a sebbe zörgeri, de ők nem is tudják mi volt, annál inkább el nem vették. Veretni kezdi kegyetlenül őket, de csak in negativis perseveráltak; a generális mondván, a 4 márvást nem sajnálja, de sok kárai estek s azért napfényre kell jönni a tolvajnak; elől meg elől kezdette a veretést, de haszontalan. Mondja azon közben egy valaki a generálisnak, az egyik laufere nagy melancholiával és sóhajtással jár a cammerdinerek mellett, vajjon nem a' lesz-é a tolvaj? Elé mindjárt ötet is, az első pálezázásra tagadja, a második rendbélire megvallja, hogy ő lopta el. Kérdetvén, hová tette? Felelé: egy embernek adta. Hívják azt, ki tagadja. Újra verik a ficzkót, mert ifjú volt. Mondja, a budába hajtotta. Kimerik, új lévén az épület. Ott sines. Szégyelvé a generális, hogy ki nem tudja tanulni, mindaddig verette, míg elé adta, nemesak, hanem 6 ezüst kalán s más egyéb lopásait is kivallotta. Egyszer hírül viszik a generálisnak, hogy torkig dagadt a laufer a sok verés miatt és kétséges élete. No már a sok confusiójához, mérgéhez ez is acedálván, azalatt pedig a vendégek is érkezvén és felette excessive tévén az italt a generális, a már felforott vér annál jobban megháborodott és orbánczba magát az orra mellett kiütötte. Béjővén 10-ma Szebenbe, 11-ma praesideála, nem gondolván semmit az orbánczával.

15-ta következeké Sophia napja, ugyan *Bruckenthalné* asszony neve napja, ekkor ismét sok vendégeket invitált, a nagyok nevezetesen kimentenek, maga előre kimenvén, úgy hallom, ebédre ki nem ment, hanem szobájában maradott, de ugyan csak ebéd után meglátogatta, mind in communi, mind különösen kit-kit maga szál-lásán. Javallotta *dr. Hutter*, ne jöjjön ki szobájából és kivált Szebenbe ne siessen, de arra nem hajtván a generális, hintójának üvegét sem vonván fel, Szebenbe béjőve 17-a hujus; 18-va reggel nadrágát, strimphlijét felvonta, felkölt, úgy kísérte ki *Montóját*,² de érezvén

¹ Gr. Bethlen Miklós kormányzéki tanácsos, erdélyi főbiztos, majd kincstartó (thesaurarius), később a rendek elnöke.

² Buccow főparancsnok hadsegéde.

lába, feje gyengeségét, lefeküdt. Consiliarius *Hutter* úrnak committált néhányféle dolgot az nap reggel. Én reggeli 11 óra előtt valamivel ugyanakkor *Siskovicshoz* menvén,¹ panaszolni kezdi: a generális commendans *Borbély* cammerdinere mint megbolondult, láttatván ugyanis mint vagyon? azt izente bolondul vissza, hogy már a szava is elállott és semmi reménség nincs hozzá, mintha ő reá bízták volna. Hallom azután másoktól is, hogy reménség nincs hozzá. *Bruckenthalné* asszonyom ott volt délutánig mellette, míg a pater superior elkészítette és az extrema unctiot feladta, akkor pedig kérte, menjen el onnan, mert ott már nincs mit keresni s nehezebben halhat meg. Némelyek azt is mondták, karját fogta volna s úgy vezette volna ki. Elég az, 3 fertály esvéli 8 órára meghala. Kevesen szánták, igaz a és ha egy-két cselédjét, 4—5 szász és 3 magyart kiveszünk, talám senki sem, de azt sem mondhatom, hogy publice valaki örvendett volna halálán, mivel az képzelt öröm helyet admiratio és stupor foglalta el az embereket, itt is némelyik elébb értvén halálát, mint betegségét.

Meg kell vallani, serény, fáradhatatlan és sagax elméjű ember volt. Főczélul tartotta a királyi szolgálatot és azt tüzőn vizen segítette; törvényt, privilegiumokat, nemesi szabadságot nem sokban álltván. Igaz ugyan az udvar parancsolt a törvénybeli hibák orvoslásáról és az igazság kiszolgáltatása akadályinak elhárításáról, de a mint nékem *Siskovic*s lelkére mondotta, hogy sem ő felségétől, sem csak egy ministertől észre nem vette, hogy a fundamentalis törvények változtatására czélozott volna az udvar, sőt mikor elészámáltam néki a *Codex Theresianus*-ban bécsúszott fundamentális praejudiciumokat, csudálkozott rajta. Kedve volt ahöz is az udvarnak, hogy a salgamalis redemptiora, hogy a nationalis vagy limitanea militia tartására, úgy talám szándékban levő utak igazítására, commercium introductiojára, sine aggravio aerarii regii fundus kerestessék és ezért a contributionak is hágni kellett, azt mindazáltal nem parancsolt s nem kívánta, hogy egyik natio a másik felett terheltessek. Ha azért a generális egyenes lábbal mehetett volna ezekbe elő, a mint maga kívánta és hitte, sok jó dolgot vitt volna végbe, de mivel még előre mindjárt az akkor Bécsbe levő szász ember² a magyarokat mind fekete színnel festette le előtte és azért nemcsak nem hitt ezeknek és semmiben sem consulálta, sőt gubernátort³, s másokat jubiláltatott, az udvarnak is ugyan azon hamis principiumokat inculcálta, az udvar is cancellariát tollán tni akarta etc. és magát egyedül a szászoktól regáltatni engedte, nem engedte,

¹ Ontopai br. *Siskovic*s Antal altábornagy 1763 tavaszán küldetett Erdélybe a székely határórség szervezésének folytatása végett, melyet Buccow nem tudott bevégezni.

² Bizonyára *Bruckenthal* Sámuel érti alatta.

³ Gr. Kemény Lászlót.

ha ezek mind törvényben, mind contributióban, mind egyebekben cum oppressione personarum et nobilitatis praerogativae, contribuentiumque in 2 nationibus, indiscreto zelo, magoknak kívántak használni, a minthogy ad invidiam usque használtanak. Volt nagy emolumentuma a szász contribuenseknek, romlása a többinek, sokat reménlett 4 vagy 5 szász in privato, de a többi sokat szenvedett, de ezekről talám acta quoque publica jövődöben többet szólnak.

Temetése végbemene 24-ta szép solennitással, 3 bataillon gyalog, 3 schquadron vasas és néhány huszár parentála, háromszor ezek lövének, egyszer süttöttek ki hat ágyút. A testet vitték Disznód-utezán fel és Nagy-, Fegyver- és Mészáros-utezán lehozván, vivék a jezsuiták templomába. A test után ment a gubernium, mág-nások etc., azután a több dicasteriumok, fekete fátyoloson, praecedálta és claudálta a solennitást a militia. Volt felette deák oratio és német praedicatio. Az orator mint nagy embert illendőképpen in generalibus megdicsérte, vitézi cselekedeteit rendre előhordván, sagacitását in cognoscendo, egyenességét in judicando, generalibus terminis illette, in reliquo ad particularia nem ment és senkinek privata injuriát nem tett.

Minekutána kinyútoztattott, semmit egyebet háza confusiojánál nem hallott az ember. A camerdinere, kit sokat cujonirozott, emlegette, hogy néki sokat ígért s imhol semmit sem cselekedett. *Wolmann* a város hadnagya, ki a frecki házak építése körül kezdetől fogva hivatalja és maga oeconomiaja neglectusával töltötte idejét, béjövén, kérdi: hol az a ló, melyet néki a generális ígért? Melyet nevettek a cselédek.

Bizonyos, hogy ő minden dolgokról correspondeált ő felségével és azon correspondentiák, úgy más publicumok és privatumok is ott voltak a szobáiban. Halála után mindjárt keresték, de az titkosabbakra és ő felsége correspondentiáira senki sem talált; sügtak, búgtak, hogy kellene kitanúlni, *Montoja* írt is a guberniumnak, hogy némelyek sok írásokat onnan elvittek, de nem mertek belékötni. Igaz, gyanú volt, hogy azokat cancellarius *Bruckenthalné* asszonyom vette kezébe. Mert felírtak ugyan az udvarnak, hogy nem találtnak, de az udvar csak azt parancsolja, hogy minden actákat küldjenek fel, melyeket megtaláltnak volna. *Keller, Ritter Alfeldéket* látták hordozni az írásokat, nekem is ada egyet Hunyadvármegyének szóló levelet, melyben a *gróf Lázár* vejét, *gróf Kendeffit* teszi administratornak Hunyadvármegyében; el is küldém magamnak *gr. Lázárnak*.

Referálá a gubernium is halálát ő felségének, de *Cserei* uram igen fejűné írta, semmit egyebet nem tévén belé, hanem hogy T. T. megholt, méltóztassék ő felsége a praesidiumról parancsolni. El is jöve osztán, hogy az első consiliárius ad ulteriorem usque ordi-

nationem praesideáljon. Beszéllették, hogy sok adóssága maradt volna és hogy *Dobosnétől* is 15 ezer frtot vett volna fel kölesön, de a szász natio evictiojára. Én bizonyosan nem tudom, azért nem is állítom. Azt én is bizonyosnak tartom, hogy sok mester embereknek adóssá maradt és talám senkinek accurate nem fizetett. Nevezetesen a frecki háza és kerti, mely másnak 20 ezer frtban felkerült volna, magának talám alig állott harmadában. A fundus, melyen épült, cancellarius *Bruckenthal* úré, az épület *Buccowé* volt. Contractusok nem volt, testamentum nem találtatott, praetendálta az asszony *Bruckenthalné* asszonyom, a general commendo nem engedte, megvállik, hogy fog kijönni a processus.

Közli: Sz. L.

A kolozsvári Bethlen-bástya történetéhez.

(Első közlemény.)

A kolozsvári magyar szabó-czéhnek Mátyás király korától fogva meg vannak a kiváltságlevelei, majd későbbről a számadás-könyvei is. Az utóbbiakból az 1646—1710-ig terjedő időszak 25 legrégebb számadáskönyvében számos adatot találunk Kolozsvár szép multú erődítéseinek ma már egyetlen épségben maradt bástyájáról, a szabók tornyáról, vagy mai nevén Bethlen-bástyáról is. Alább ezeket közöljük.

Maguk a számadáskönyvek az 1655—67-i kötet kivételével évenként vezetett 10—14—16 leveles ívalakú füzetek a bevételek és kiadások szokott rovataival. Az elszámolásnál nem a polgári évet veszik alapúl, hanem az egyik számadómester-választástól a másikig az új évbe is átmennek. A számvevőket rendszeren januárius második felében (15—25 között) választották, s egy héten belől azután együtt történt az elszámolás a régi és az új év kiadásairól. Innen van az, hogy pl. az 1663-i számadáskönyv adatai az 1662-i kiadásokat sorolják fel. Épen így az előző évek kiadásairól szólnak az adataink a bástyáról az 1659-i, 1691 s 1704-i számadáskönyvekben is.

A följegyzések a sokféle kiadáson kívül többször élénken mutatják azt a kellemetlen viszonyt is, a melyben a polgárság a megszálló német katonasággal állott.

1646.

Die 18. Jan. Az szabók tornya ajtaján való zárt levonattatván és megesinálttatván, viszont az czéhház grádicsára való kötélhez csináltattunk egy öreg reteszfőt, az melyen az kötél által jár. Mivelhogy sok munka volt vele és az falban befurta, ez mellett az vas is ő magáé volt, fizettünk tőle az lakatosnak . . . fl. 1 d. 25.

Die 28 Majj.¹ Az toronnál való héjazatban az szél két helyen igen megszaghatta volt, egy ácsot hívtunk.

¹ Ebből a késői dátumból azt következtethetjük, hogy a számadások 1645-ről szólnak.

Vöttünk ötszáz sendelt	fl. — d. 70
„ sendel-szeget nro 1000	„ — „ 50
Ételre, italra magunkéval együtt	„ — „ 25
Az ácsnak való fizetés	„ 1 „ —

1657.

Item¹ gyepiót vöttem kanotnak húsz ölt, ölit pro d. 3, teszen az ára d. 60.

Item vöttünk az toronyhoz egy öreg lámpást mely d. 45.

1658. (Februárius 11.-iki számadáskor.)

Toronyban lévő eszközök így következnek:

Vagyon tizenegy tonna puskapor városé	
„ három taraczk	
„ egy siska, egy mozsártaraczk	
„ tizennyolecz szakállós, egy kürt	
„ harmadfél öl kanot	
„ szakálloshoz való golyóbis nro. négyszázhárom.	

Vas szerszám:

Vagyon egy vasrostély, grádicshoz való	
„ „ vas csép, egy hellebárd.	
Vadnak dirib-darab vasak, pántok, sarkokkal együtt.	
Vagyon egy vas pessely; vagyon 4 szakállós az boltban.	
„ dirib-darab ón, szakálloshoz való golyóbis ugyan jól	
„ egy lámpás, vagyon kötél, két vas abroncs	
„ egy esatló kupa rozsz.	

1659. (Januárius 20).

Következik az toronyban való szerszám:

Vagyon az toronyban ón golyóbis nro. 9százötvenkilencz, apróval együtt 959.	
Item vagyon szakadék száznegyven 140	
„ vas golyóbis szakállósokhoz való négyszázötven 450	
„ taraczkhoz való golyóbis harminczhat 36	
„ vagyon három darab láncz	
„ „ szakállósokhoz töltő nro 11	
„ „ három iskutulia; vagyon tapló.	
„ Eger István uramnál vagyon tapló toronyba való	
„ az porházon egy lakat. Egy kürt	
„ egy vasas csép; egy alabárd	
„ vagyon két taraczk	
„ „ egy mozsár ágyu. Egy siska	

¹ jul. 21.

Item	vagyon	mindenestől fogva öreg s apró szakállos	nro 28
"	"	egy darab eltörött szakállós	
"	"	két lámpás, egy asztal	
"	"	öt darab kanot	
"	"	kilencz tonna por; tízedikben egy kevés vagyon.	

(A vasszerszámok ugyanazok, mint 1658-ban.)

Következik az toronyban való expensa.

Die 22 Apr.	Az b. város végezése szerént az czéheknek rendszerént való lövésért rendelték öt-öt pénzt és így mi is adtunk	fl. 2 d. 48
Eodem die	csináltattunk porhoz való 4 palaczkokat; teszen az ára	" 1 " 26
Die 28 Aug.	Az toronyban őrizvén, vöttünk gyortyát nro. 28	" — " 28
Die 24. Nov.	Az toronybeli circalas újabban kezdetődött el; végződött 9 decembris. Ez napok alatt minden nap gyortyát adtunk	" — " 48
Eodem die	az lámpást megborítottunk	" — " 12
Eodem die	két szakállost kifurattunk és serpenyőjét is megcsináltattuk. Fizettünk	" — " 28

1660.

(A februárius 15-én végrehajtott leltározáskor „a toronyban való szerszámok“ ugyanazok mint 1659-ben).

1662.

Az toronyról.

Anno 1661.	Ez elmúlt egész esztendő által az mestereknek és az németeknek az toronyban való őrizésén egyszer is, másszor is költöttünk gyortyára summatim	fl. 1 d. 60
Eodem anno die 6 Octobris	zölez felre (!) adtunk	" — " 30
Item egy puska-tisztító	vasvesszőért adtunk az lakatosnak	" — " 35
Az pattantyusnak parancsolatjából az mennyi szakállósoknak valami bonczsága ¹ volt egy ember hogy aláhordta az lakatoshoz, ismét más hogy felhordta adtunk		" — " 32
Az lakatosoknak az csinálástól summatim adtunk		" 1 " 85
Az lámpást két úttal kellett megboríttatnunk, mivel egér-é, vagy madár, eltépte, szaggatta az borítását. Adtunk		" — " 26
Az szakállásoknak csináltunk magunk három ráməkát. Költöttünk étünkre, ittunkra		" — " 60

¹ Romlás, hiba.

Az apánk ¹ adott az pattantyusnak nyakában egy csont puskapalaczkot gyujtó porhoz valót, melyet tudott fl. 1 d. —	
Anno 1662 die 2 Januarii. Commendant és tanácsuraim parancsolatjából az toronynak az alsó és felső padlását feljebb kellett magasztalnunk és deszkával padolnunk, melyhez kívántatott gerendafák, mely gerendafákat ugyan b. tanács és commendant adatott. Az toronyhoz hordatván, mikor fel kellett adni az első padláshoz az gerendákat esigán, magunk is jelen lévén, az ifjú mesterekkel, mégis kellett több segítségnek lenni. Azért fogadtunk két embert magunk mellé. Adtunk nekik	" — " 24
Eodem die költöttünk ételünkre, italunkra	" — " 53
Másnap hozzáfogván az munkához, két ácsunk lévén az munkán, magunk is melletek lévén segítségül és gondviselőül. Csinálták meg két napok alatt. Kenyérre, főzelékre költöttünk az két napok alatt	" — " 96
Borra az két napok alatt költöttünk	" — " 96
Ez két napok alatt égett borra, az ácsoknak s magunknak költöttünk	" — " 24
Ez padláshoz vöttünk 25 szaru-szeget, egyet d. 2, teszen	" — " 50
Item az padolni való öreg deszkákhoz csináltattunk kétszázötven öreg lécszegeket, százát d. 20. Teszen	" — " 50
Item ugyan ehez az padláshoz vöttünk 13 öreg hosszú szál deszkákat; egyet d. 16. Teszen együtt az ára	" 1 " —
Az ácsoknak nem kellett volna ugyan az város végezése szerint fizetni, de azt mutogatván, hogy más toronyokban is munkálkodván, napszámot adtanak nekik, azért minekünk is kellett napszámot adnunk nekik, egynek egy napra d. 20. Az két ácsnak az két napra adtak	" — " 80
Eodem anno die 9 Januarii. Az második padláshoz is hozzá kezdvén, az tanács és commendant adata gerendafákat az toronyhoz szállítván, magunk az ifjú mesterekkel jelen lévén, az földről az felső padlásra fel kellett esigán vonni. De kívántatott több segítségnek lenni, mivel magas helyre kellett felvonni és az gerendák is nagyok voltak. Kellett magunk mellé 4 embert fogadni. Adtunk az négy embernek	" — " 40
Eodem die ételünkre, italunkra költöttünk	" — " 42
Másnap hozzáfogván az munkához, három ácsunk lévén, első nap kenyérre, főzelékre költöttünk	" — " 63

¹ Atyamester.

Borra az ácsoknak, magunknak költöttünk első nap . . .	fl. — d. 60
Második nap is egy ácsunk lévén magunk mellett, kenyérré, főzelékre költöttünk	" — " 45
Borra magunknak és az ácsnak költöttünk	" — " 48
Harmadik napján magunk elvégezvén az hátra maradt részét az munkának, hozattunk egy darab kenyeret és három ejtel bort, áldomásba. Teszen együtt . . .	" — " 44
Ez három napok alatt, hogy az hideget és port jobban szenvedhessük, hozattunk égett bort	" — " 27
Ez padláshoz és az garádicshez vöttünk 16 szaru-szeget, egyet d. 2. Teszen summamim az ára	" — " 32
Létszeget vöttünk 6 százat, százát d. 17. Teszen az ára	" 1 " 02
Ez padláshoz vöttünk 29 apró fele deszkát, egyet d. 10. Teszen summamim az ára	" 2 " 90
Item három öreg-féle deszkát vöttünk, egyet d. 16. Teszen summamim az ára	" — " 48
A négy ácsnak adtunk napszámot	" — " 80
In anno praesenti adott az apánk ¹ az főpattantyusnak és az másíknak is az mely az mi tornyunkhoz volt rendelve, újesztendő ajándékában egyiknek egy fél tallért és az másíknak is egy felet. Idest	" 1 " 80
Item az pattantyusoknak mint orczátlan embereknek hozattott az apánk egyszer is, másszor is két ejtel bort	" — " 24
1662 die 31 februarii (!) ² a számvételkor a vasszerszámokból csak egy vas-persely, valami dirib-darab ón, és a szakállosokhoz való golyóbis van felírva. Utánna:	

„Következének az toronyban való gondviselések, de mivel az mostani disturbiom miatt azok az mi kezünkűl kivétetődtenek és az mostani itt levő praesidiumnak dispositiójában lévén, arról mostan bizonyost nem írhatunk. Jövendőben Isten, az üdö megantit s maradjon fenn“.

Közli: Kelemen Lajos.

Az „Egyetemes Irodalomtörténet“ II. kötete megjelent.

E szép, nagy irodalmi vállalat, melynek szerkesztője Heinrich Gusztáv s mely a vallás és közoktatási m. k. minister támogatásával jelenik meg, czélul tűzte ki az egész világirodalomról áttekintő tudományos és közérdekű munkát adni a magyar olvasóközönség kezébe. Az I. kötet (mely 1903-ban jelent meg) az ókori keleti népek és hellének irodalmát mutatta be, jeles szakemberek tollából. A most megjelent II. kötet a *rómiaiak és románok* irodalmát öleli

¹ 1662-ben Konnerth András.

² Helyesen Januarii.

fel és 31 műmelléklettel és 218 szövegképpel van illusztrálva. Ezt a kötetet is a legkiválóbb szakemberek írták, így a rómaiak irodalmát *Csengeri János* ismerteti, szakavatottan és érdekesen (104 lapon); a román népek és nyelvek általános ismertetését *Becker F. Ágost* tollából olvashatjuk. A keresztény-latin irodalomról *Balog Ármin*, a provençálok és katalánokéről *Hernádi Mór* írt. A francziák irodalmát a középkortól a XIX. század nagy íróiig *Haraszi Gyula* tárgyalja, mélyrehatóan és részletesen (203—486. l.) *Az olaszok* (Dante, Petrarca, Boccaccio, a XV. század, a cinquecento, a XVII—XIX. század s a jelenkor) *Radó* Antalban találták meg méltó ismertetőjüket (487—638. l.). A *spanyolok* ismertetését (Cidtól—Écheagarayig) *Becker I. Ágost* nyújtja (639—748.). A *portugálok* irodalmát (1200— a jelen korig) *Huszár Vilmos* írta meg (749—790. l.). Az *oláhok* költészetét és prózai irodalmát (köztük a protestáns korszak Erdélyben, a nemzeti iskola Erdélyben) *Alexics György* adja elő (791—870. l.). Végül a *rutorománok* irodalmáról *Gombócz Zoltán* értekezik. E rövid áttekintő tartalomjegyzék is mutatja, mily gazdag és nagyterjedelmű világirodalmi anyag van e kötetben feldolgozva, tudományosan, de egyszersmind a közérdeklődés tekintetét tartva szem előtt. A szép illusztrációk még inkább emelik becsét a kötetnek, melyet nagy tanulsággal olvashat ép úgy a szakember, mint a művelt nagyközönség. (Bpest, Franklin-Társulat, 1905. 8-adrét, 915 l. Ára?)

A Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat XIV.-ik (1903—4.) Évkönyve megjelent *Kolumbán Samu* társ. titkár szerkesztésében. Tartalma: *Réthy Lajos* megnyitó beszéde az 1903 nov. 8. közgyűlésen és *Fáy Béla* társelnök megnyitó beszéde 1903 decz. 5.-én. Felolvasások és értekezések: Mommsen emlékezete, *Ballun Ernőtől*; két római szoborról a marosnémeti kertben, dr. gr. *Kuun Gézától*; egy skytha zászlódiszítvány Siklódról, *Nagy Lajostól*; a Déva név eredete, *Téglás Gábortól*, melyben azt igyekszik kimutatni, hogy a Déva név *Deba* vagy *Daba* alakban telep, város, helység jelentéssel bírhatott a dákoknál, mert ez le Thráciáig valami 40 község nevében maradt fenn összetételekben: Arcidava, Rusidava, Ultidava stb. *Blockner Gyula*: a dévai vár a múlt század elején, rajzokkal illusztrált érdekes czikke következik; azután *Julius Caesar* Daciára vonatkozó adatainak méltatása *Ballun Ernőtől*; egy római női mellszobor a dévai múzeumban ismertetése *Téglás Gábortól*. Ezután dr. *Wertner Mór* „Harczog“ cz. cikkében azt mutatja ki, hogy a IV. Béla 1247-iki oklevelében ily írásmódban említett név alatt nem „Haczkok“ (Hátszeg) értendő, hanem az a Szörénység területén kere-

sendő. Hunyadvármegyéről János király és Izabella királyné korában *Veress* Endre közöl adatokat. Azután *Péterffy* Márton értekezik Hunyadmegye lombosmohairól és *Mallász* József: Hunyadvármegye álskorpóióról. A vegyes közleményekben könyvismertetések és néprajzi adatok foglaltatnak, melyek közt érdekesebbek gr. *Kuun* Géza új könyvének (Gardézi kézirati munkájának) ismertetése; magurai babonák *Lup* Jánostól; esőcsinálás és más babonák Zám környékén *Péterffy* Mártontól. Az oklevéltárban érdekes Baresay Ákos főispán végrendelete (1652 jul. 11.), Hunyadmegye 1790. fölterjesztése az országgyűléshez, mely a Hóra-világ pusztításairól szól (közli *Zudor* Elek). Hivatalos értesítő fejezi be a tartalmas Évkönyvet. (Déva, 1904. 178 l.)

Genealogiai füzetek. *Sándor* Imre szerkesztésében Kolozsvárt megjelenő családtörténeti folyóirat legújabb (januáriusi) számában *Endes* Miklós dr. folytatja nagyérdekű értekezését az úri hatóságnak Magyarországon 1848-ig történt fejlődéséről. A késmárki és lőcsei *Késmárky*-család történetéhez *Sebestyén* József közöl önálló cikkben bő adatokat, leszármazási táblával. Az ősfák állandó rovatában *Gyulai* Rikárd, rétyi *Antos* Béla es. és kir. kamarás leszármazását közli, gazdag adatokat közölven a többek közt a kisborosnyói *Tompa*, palóci *Horváth*, a pálosi *Donáth*, pávai *Vajna*, rétyi *Székelly*, etfalvi *Imrech*, a magyarbényei *Radák*, a toroczkószentgyörgyi *Toroczkai*, magyargyerőmonostori *Kemény*, hadadi *Wesselényi*, kishédei *Rhédei*, széki *Teleki* és iktári *Bethlen*-családokról. *Köblös* Zoltán folytatja érdekes összeállítását azokról a halotti beszédekről, a melyek az Erd. Orsz. Múzeum és kolozsvári ref. kollégium könyvtárában vannak (K—R-ig.). Az adattárban 1520-ból kelt iratot közöl Kelemen Lajos.

Br. Bruckenthal Sámuel levelei. Az „Archiv der Vereines für Siebenbürgische Landeskunde“ 1903. és 1904. -iki évfolyama (s még a később megjelenendő 1905. -iki is) a br. Bruckenthalhoz intézett leveleket közli, halálának (1803. ápr. 9.) századik évfordulója alkalmából. Ezek a levelek, szám szerint 1200 (melyek a nagy-szebeni br. Bruckenthal múzeumban őriztetnek) a hírneves erdélyi államférfiú (erdélyi tartományi kancellár, majd kormányzó) élet-történetéhez és egyúttal Erdély történetéhez a XVIII. század második felében igen érdekes, és nagybecsű adalékokat szolgáltatnak. A levelek (1759--1798) mintegy 400 különböző levélírótól erednek s elsőrangú forrástörténelmi anyagul kínálkoznak Erdély e válságos és eddigelé kevésbé ismert korszakának történetéhez. *Herbert* H. készítette sajtó alá és látta el magyarázó jegyzetekkel. Magyar levelek is vannak közöttük s ezekhez német fordítást is mellékel a kiadó, jóllehet a latin és francia levelekhez azt nem tartotta szükségesnek. Ha ebből itélnénk, azt kellene hinnünk, hogy az erdélyi

szászok között a latin és franczia nyelvet jobban megértik, mint a magyart. Minthogy azonban az ellenkezőről vagyunk meggyőződve, azt kell feltennünk, hogy ez a külföldi olvasók kedvéért történt.

Bűn és bűnhődés cz. a. dr. *Bárány Gerő* munkatársunk nagyszabású bölcséleti munkát írt és adott ki, mely mélyreható filozófiai vizsgálódással elmélkedik az ember élete és cselekvése, a bűn fogalma, az akarat-szabadságának kérdése, a javulás lehetőségének kérdése, az emberek egyenlősége, különfélesége, az erkölcsi nihil, az erkölcsi mindenség, az igazságszolgáltatás és ezekkel összefüggő kérdések felől. (Bpest, 1904. Lampel kiadása 8-adrét 177 l. ára 3 korona.)

— **A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye** sorozatából, melyet a Magyar Tud. Akadémia ad ki és dr. *Kolosvári Sándor* és dr. *Óváry Kelemen* szerkesztenek, megjelent az V. kötet második fele és a *Dunántúli* törvényhatóságok jogszabályait tartalmazza. (Bpest, 1904. 8-adrét 585 l. Ára 12 korona.) Ez a kötet, mint az előbbieket is, gazdag forrását nyújtják jogtörténelmünk fejlődésének hosszú évszázadok folyamán, melyet úgy a jogtörténészek, mint általában hazánk történelmének bármely ágával foglalkozók nagy haszonnal és tanulsággal forgathatnak. A városok élete, fejlődése, intézményei e kötetek anyaga által széleskörű megvilágítást nyernek. Nagy munka és nehéz utánjárás gyűmölcesei e kötetek, de megérdemelték a fáradságot, mert igen gazdag anyagot tárnak fel a tudomány szolgálatára. Ezzel a kötettel be is végződött ez a nagyterjedelmű forrásmunka.

Az Olcsó Könyvtár új füzetei. Három értékes új munkával gyarapodott legújabbban ez a *Gyulai Pál* szerkesztésében megjelenő népszerű gyűjtemény. Mind a három szépirodalmi munka, a francia irodalom legjavából összeválogatva. *Taine* híres *Graindorge F. Tamása* az egyik munka, 23 íves regény, a melyben a nagy író *Párisi jegyzetek* czímmel egy disznóhús- és olajkereskedésből meggazdagodott Graindorge nevű alak szájába adva a mondani valóját, a legélesebb szatírával korbácsolja a párisi élet fonákságait. A nagy munkát Mikolt fordította. Ára 1 kor. 40 fill. — *Theuriet*-nek *A rózsakirály* czimű bájos regényét Gerő Attila szép fordításában közli az *Olcsó Könyvtár*. Ára 1 k. *A turkomán háború* czimű füzet *Gobineau* grófnak, a Renaissance nagyhírű szerzőjének, egyik legsebbebb, Közép-Ázsiában játszó novellája, fordította *H(arasztiné) Cs(éri) J(olán)*. Ára 40 fill. Az *Olcsó Könyvtárt* a *Fanklin Társulat* adja ki.

Miniszterválság. *Berczik* Árpád új vígjátéka, a *Miniszterválság*, a melynek nem rég volt a Nemzeti Színházban a bemutató előadása, megjelent az *Olcsó Könyvtárban*. Ára 60 fillér. Kiadta a *Franklin Társulat*. Ez a társadalmi vígjáték, a melynek háttere a nők politikai stréberkedésének a szatírája, az illusztris szerzőnek 1862 óta tizennyoleczadik darabja, a melyet a Nemzeti Színház mutat be.

Erdélyi Muzeumegylet.

(Szakosztályi ülés).

Az E. M. E. böles.- nyelv- és történettud. szakosztálya f. é. jan. 28-án — nagyszámú díszes közönség jelenlétében — felolvasó ülést tartott, az egyetem bölcsészeti kara II. sz. tantermében.

Dr. Márki Sándor alelnök megnyitván az ülést, kegyelettel emlékezett meg *Kovács János* unit. főgymn. tanár haláláról, a ki szakosztályunknak is buzgó munkás tagja volt s csak nemrégén is szép felolvasást tartott az angol nyelv világforgalmáról. Emlékeztét s halála felett érzett részvétünket kegyelettel iktattuk jegyzőkönyvünkbe.

Alelnök azután meleg szavakkal üdvözli az első felolvasót, a ki messze északról azért jött közénk egy félévvel ezelőtt, hogy megtanúlja nyelvünket s íme most magyar dolgozattal és felolvasással is meg akarja mutatni, hogy célját mennyire érte el. — Erre *dr. Nielsen Konrád* krisztiániai egyet. rk. tanár felolvasta értekezését a norvégiai lappokról, azoknak főképp szellemi életéről és társadalmáról; élő szóval mondván el azt, a mi jan. és jelen fűzetünkben olvasható.

A correct magyar felolvasás után felhangzó éljenzés és taps után alelnök még egyszer melegen üdvözölte a távoli tudós vendéget, a ki ezzel a szép felolvasással búcsúzott el Kolozsvárról, a II. isk. félévre Bpestre indulása előtt.

A második előadó *dr. Csengeri János* egyet. tanár volt, a ki az ó-kori művészet történetéből vetített képeket mutatott be és pedig főképp a régi Róma építészeti emlékeiből és Pompéji kiásott műemlékeiből és régiségeiből.

A nagyérdékű, szép képeket és a színes és magvas magyarázatokat a hallgatóság nagy élvezettel fogadta és az előadást lelkes éljenzéssel köszönte meg.